

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΜΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

Πολιτικές της οδύνης στο λιμό της Αθήνας το χειμώνα 1941-42

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ειρήνη Αμανάκη

Αθήνα: 2020

Τριμελής Επιτροπή:

Νίκη Μαρωνίτη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Γεράσιμος Μακρής, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Ουρανία Αστρινάκη, Επίκουρη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Νίκος Πατεράκης, 2015

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνωμών του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη	4
1.Σύγκρουση για την Εξουσία ορισμού της Ευρώπης	6
2.Γερμανική Κατοχή: Οικονομική λεηλασία της Ελλάδας	15
3.Σιτοδεία: από το πώς στο τι κάνουμε τώρα	23
4.«Νύχτα και Ομίχλη»: Βία και Τρομοκρατία η “Νέα Τάξη	32
5.Λιμός: «Ψυχοπαθολογία της πείνας»	36
6.Οδύνη και αντίσταση στη “Νέα Τάξη”	42
7.Οδύνη και πολιτική Δύναμη της Υπόσχεσης	49
Βιβλιογραφία	53

Περίληψη

Η εργασία αυτή στηρίζεται στη διερεύνηση της δυναμικής των συναισθημάτων στο πεδίο της πολιτικής ζωής. Με επίκεντρο το λιμό της Αθήνας το χειμώνα 1941-42 επιχειρεί να φωτίσει, πώς μπορεί η οδύνη του θανάτου να αποτελέσει κίνητρο ανασυγκρότησης των διαρρηγμένων δεσμών της ανθρώπινης κοινότητας. Πρόκειται για μια απόπειρα ανάδειξης των όρων της δύναμης του κοινοτισμού και της αλληλεγγύης που ενέπνευσαν τη δράση των ανθρώπων σε εξαιρετικά εχθρικές και απειλητικές για την ύπαρξη συνθήκες. Η μνήμη της κινητοποίησης του ελληνικού λαού στην Αθήνα της Κατοχής είναι επίκαιρη στο πλαίσιο της διαρκούς σύγκρουσης για την εξουσία ορισμού του ευρωπαϊκού κόσμου, που έλαβε αποτρόπαιες διαστάσεις στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Λέξεις-κλειδιά: Αθήνα, Κατοχή, λιμός, οδύνη, αντίσταση.

Policies of anguish in the famine of Athens in the winter 1941-42

Amanaki Irini

Abstract

This essay is based on exploring the dynamics of emotions in politics. Focusing on the famine of Athens in the winter of 1941-42, it seeks to shed light on how the pain of death can be a motive for rebuilding the broken bonds of the human community. It is an attempt to highlight the terms of the power of communitarianism and solidarity that inspired human action in extremely hostile and threatening to existence conditions. The memory of the mobilization of the Greek people in Occupied Athens is relevant in the context of the ongoing conflict for the power of definition of the European world, which took on abominable dimensions in World War II.

Key words: Athens, German occupation, famine, anguish, resistance.

Κεφάλαιο πρώτο

Σύγκρουση για την Εξουσία ορισμού της Ευρώπης

Η παρούσα εργασία πραγματεύεται το λιμό στην Κατοχική Αθήνα το χειμώνα 1941-1942. Όσον αφορά τις πηγές βασίζεται σε μαρτυρίες επιζώντων, σε ημερολόγια και σε μια πρωτότυπη ελληνική ψυχιατρική μελέτη των νευρώσεων της Κατοχής, που δημοσιεύτηκε το 1947¹. Αντλεί τα μεθοδολογικά εργαλεία της κριτικής διερεύνησης των πηγών από το πεδίο της πολιτικής φιλοσοφίας με έμφαση στο έργο της Hannah Arendt και της Judith Butler. Εξετάζει, πώς το δυναμικό της οδύνης ενώπιον της απογυμνωμένης από την πείνα τρωτότητας της ανθρώπινης ύπαρξης, λειτούργησε ως κίνητρο και ως εργαλείο διεκδίκησης μιας κοινότητας ουμανιστικής στο έδαφος της πρωτόγνωρης βίας και της ανατροπής κάθε γνώριμης προπολεμικής αξίας που εισήγαγε η Κατοχή στην καθημερινότητα των ανθρώπων στην Ελλάδα και ειδικότερα στην Αθήνα. Πρόκειται επί της ουσίας για μια μελέτη σε τοπικό επίπεδο που αντλεί από το ευρύτερο πλαίσιο της διαρκούς κατά τον 20^ο αιώνα σύγκρουσης των ιδεολογιών² για τους όρους παραγωγής και συγκρότησης της κοινότητας στην Ευρώπη. Η σύγκρουση αυτή αναζωπυρώθηκε από τον εφιαλτικό ιμπεριαλιστικό μηχανισμό του εθνικοσοσιαλισμού, συμπιέζοντας απειλητικά το μέλλον της επισφαλούς έτσι κι αλλιώς δημοκρατίας στην ήπειρο, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Καθοριστική για την κατανόηση του μεγέθους της απειλής του κοινοβουλευτικού φιλελευθερισμού από το Γ' Ράιχ, είναι η διαπίστωση της εκτεταμένης στροφής προς τον αυταρχισμό από την πλειονότητα σχεδόν των ευρωπαϊκών λαών, που πυροδότησε η Μεγάλη Ύφεση το 1929 (Mazower, 2013: 22-23). Η οικονομική κρίση, σε συνδυασμό με τις αυξημένες απαιτήσεις της μαζικής πολιτικής και της εκβιομηχάνισης που

¹ Στόχος της έρευνας ήταν να διερευνήσει τα ερείσματα ανάδυσης της αντίστασης στο κοινωνικό και οικονομικό εγχείρημα καθιέρωσης του φυλετικού ρατσισμού του ναζιστικού οράματος για την ανθρώπινη κοινωνία.

² Το διακύβευμα της σύγκρουσης των ιδεολογιών του φασισμού, του κομμουνισμού και του φιλελευθερισμού αφορά στους πολιτικούς και οικονομικούς όρους διαμόρφωσης της Ευρωπαϊκής κοινότητας. Η «σύγκρουση» ξεκινά από το 1917 με τη διάλυση της Ρωσικής, Γερμανικής, Αυστροουγγρικής και Οθωμανικής αυτοκρατορίας, την επερχόμενη συγκρότηση του εθνικού κράτους και την καθιέρωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και ολοκληρώνεται το 1989 με την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης (Mazower, 2013: 13-15).

συνεπαγόταν η νεωτερικότητα, ενίσχυσε περισσότερο το ήδη υπαρκτό κλίμα της πολιτικής πόλωσης ανάμεσα στα ιδεολογικά άκρα του φασισμού και του κομμουνισμού. Το κλίμα αυτό γεννήθηκε την επαύριο της Ρωσικής Επανάστασης στο πλαίσιο μιας καχύποπτης και επιθετικής στάσης απέναντι στο ενδεχόμενο μιας «κομμουνιστικής ανατροπής»³. Επρόκειτο για συμπεριφορές που καλλιεργήθηκαν στη σκιά του Μεγάλου Πολέμου. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος αποτέλεσε το εργαστήριο του εθνικοσοσιαλισμού σύμφωνα με τον Ιταλό ιστορικό Enzo Traverso γιατί μύησε την Ευρώπη στο ήθος του ολοκληρωτισμού (Traverso, 2013: 25). Ο ολοκληρωτισμός άντλησε από το πεδίο της μάχης την ωμότητα του ανώνυμου θανάτου και της μαζικής βιομηχανοποιημένης σφαγής, τον αυτοσκοπό της εξολόθρευσης του αποανθρωποποιημένου εχθρού, τον φетиχισμό της εξόντωσης της ζωής σε μια κατά βάση αντιουμανιστική θεώρηση του κόσμου (ό.π: 123-131). Σ' αυτό το πλαίσιο γεννήθηκε και ωρίμασε ο φασισμός. Το αντιφιλελεύθερο και αντιμπολσεβικικό πρόσημο αυτής της αμιγώς ευρωκεντρικής ιδεολογίας συνέβαλλε στην αυξημένη απήχησή του στους λαούς της Ευρώπης (Mazower, 2013: 18).

Χρειάζεται να επισημανθεί, πως το καθεστώς των Σοβιέτ υπήρξε μια αρκετά σημαντική απειλή για τη μεσοπολεμική δημοκρατία. Οι κοινωνικές και οικονομικές παροχές για τις μάζες, τα προγράμματα κρατικής μέριμνας για τη στέγαση, την υγεία, και την παιδεία των Σοβιέτ αποτέλεσαν πρόκληση για τα νεόκοπα συντάγματα των ευρωπαϊκών κρατών (ό.π: 29). Αν και επιχείρησαν μια δημοκρατική ατζέντα, τα μεσοπολεμικά φιλελεύθερα συντάγματα δεν κατόρθωσαν να ανταποκριθούν στο ύψος των κοινωνικών απαιτήσεων και των πολιτικών πρόνοιας τον καιρό της οικονομικής ύφεσης και της ανεργίας. Η «πειραματική» μεσοπολεμική δημοκρατία (ό.π: 23) υπήρξε αρκετά συντηρητική και οικονομικά ατομικιστική. Απέτυχε, να δώσει μαζικές λύσεις σε μια εποχή που οι κοινωνίες και οι λαοί πάλευαν, να ορθοποδήσουν μέσα στα ερείπια που άφησε πίσω του ο Μεγάλος Πόλεμος, Συγκροτήθηκε προς όφελος κυρίως των

³ Το εκρηκτικό κύμα των Σοβιέτ που εξαπλώθηκε από Σκωτία ως Αδριατική με στάσεις, απεργίες, εξεγέρσεις, οδομαχίες στη Γερμανία, εμφύλιο πόλεμο στη Φιλανδία το 1918-19, απειλώντας τα συμφέροντα της κατά βάση αντικομμουνιστικής φιλελεύθερης τάξης πραγμάτων, δεν κατόρθωσε να κυριαρχήσει στην ευρωπαϊκή ήπειρο (Mazower, 2013: 29).

ιμπεριαλιστικών συμφερόντων Βρετανών και Γάλλων ⁴ και της φιλελεύθερης τάξης που καθιέρωσαν ως νικητήριες δυνάμεις με την υποστήριξη των αμερικανικών συμμαχικών δυνάμεων (ό.π: 54-55).

Η απογοήτευση λοιπόν, μπροστά στην αδυναμία ενός κατά βάση πλουτοκρατικού φιλελευθερισμού να δώσει λύση στα εκτεταμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα, σε συνδυασμό με τον εθνικιστικό και αντιαμερικανικό χαρακτήρα της ιδεολογίας του φασισμού, ενίσχυσε επιπλέον τη συντηρητική στροφή προς περισσότερο αυταρχικές λύσεις οργάνωσης της κοινωνίας τον καιρό της Ύφεσης. Έτσι μετά τη διάλυση της Κοινωνίας των Εθνών,⁵ η ευρωπαϊκή Αριστερά βρέθηκε στο περιθώριο της πολιτικής δράσης και η Δεξιά σε άνοδο. Το 1933 το Εργατικό Εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα του Χίτλερ πήρε την εξουσία με νόμιμες κοινοβουλευτικές διαδικασίες. Η δημοτικότητά του απλώθηκε σύντομα στην Ευρώπη. Υποσχόταν την αντιμετώπιση των προβλημάτων της ανεργίας, του πληθωρισμού και της κοινωνικής αναρχίας, που άφησε σε εκκρεμότητα η ανώριμη και ισχνή φιλελεύθερη δημοκρατία (ό.π: 19, 39, 40-44). Έτσι κι αλλιώς η ιδέα της υπαγωγής της Ευρώπης σ' ένα εννιαίο ηπειρωτικό οικονομικό σύστημα απασχολούσε την άρχουσα αστική τάξη ήδη πριν από την εισβολή των ναζιστικών στρατευμάτων στην Πολωνία την 1^η Σεπτεμβρίου 1939 και την επακόλουθη κήρυξη του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου (ό.π: 155). Το διάστημα αυτό η πληθώρα των ανταγωνιστικών κομμάτων και ο συνεπαγόμενος κατακερματισμός του εκλογικού σώματος είναι ενδεικτικά σημεία «αποσύνθεσης» της κοινωνίας. Η επερχόμενη κρίση του κοινοβουλευτισμού και η πολιτική αστάθεια εξαιτίας της αδυναμίας σχηματισμού κυβέρνησης οδήγησαν μοιραία σε βαθμιαία υποχώρηση της δημοκρατίας (ό.π: 33-34). Σημαντικό μέρος της ηπείρου παραδόθηκε προσωρινώς στη φρενίτιδα της «εθνικιστικής επανάστασης» του Χίτλερ, που κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1940. Έχασε σύντομα τους θιασώτες της, μόλις μπήκε σε εφαρμογή το πρόγραμμα της φυλετικής αναμόρφωσης της ευρωπαϊκής κοινότητας, που αποπειράθηκαν να καθιερώσουν οι ναζί.

⁴ Τα εθνικά κράτη που δημιουργήθηκαν στην Ευρώπη μετά την κατάρρευση των μεγάλων αυτοκρατοριών, λειτούργησαν ως εδαφικό, γεωγραφικό ανάχωμα απέναντι στις ανταγωνιστικές δυνάμεις της Γερμανίας και της Ρωσίας. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα στη Βρετανία και στη Γαλλία, να διοικούν εκ του ασφαλούς τις αυτοκρατορίες τους (Mazower, 2013: 54-55).

⁵ Τέλη της δεκαετίας '30 (Mazower, 2013: 19).

Η Ελλάδα δεν εξαιρείται την περίοδο αυτή από τη μαζική στροφή προς πιο αυταρχικές μορφές διακυβέρνησης, που ενισχύθηκαν από τη μειωμένη απήχηση των δημοκρατικών αξιών στην Ευρώπη και από τον φόβο της επαπειλούμενης «κομμουνιστικής ανατροπής». Η δικτατορία του “Τρίτου Ελληνικού Πολιτισμού” επιβλήθηκε το 1936 από τον βασιλόφρονα στρατηγό Ιωάννη Μεταξά. Εκπροσωπούσε ένα βαθιά συντηρητικό καθεστώς, που επιχείρησε τον έλεγχο των μαζών στις πόλεις με παραδοσιακά αντιδημοκρατικά μέσα καταστολής (Mazower, 1994: 40). Δεν συμεριζόταν τα προγράμματα της φυλετικής αναμόρφωσης του ιταλικού φασισμού και του γερμανικού εθνικοσοσιαλισμού και στερούνταν μεγάλης βάσης αποδοχής. Έτσι, το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου καθιερώθηκε με την εγγυητική και νομιμοποιητική υποστήριξη του Γεώργιου Β', που επέστρεψε στην εξουσία μετά από το αποτυχημένο στρατιωτικό κίνημα των φιλελεύθερων το 1935. Η κατάλυση του πολιτεύματος της αβασίλευτης δημοκρατίας σε μια περίοδο όπου τα εκτεταμένα κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα της χώρας ευνόησαν την άνοδο της Αριστεράς, υποχρέωσε σταδιακά σε συσπείρωση τις παραδοσιακά αντίπαλες παρατάξεις των δημοκρατικών και των βασιλόφρονων ενώπιον του «κοινωνικού κινδύνου». Μοιραία ο κομμουνισμός καθιερωνόταν έτσι στην πολιτική σκηνή του τόπου μα και στις συνειδήσεις των ανθρώπων ως αντίπαλο δέος του αστικού κράτους, ως μοναδικός παράγοντας μιας ριζοσπαστικής, δημοκρατικής αναδιάρθρωσης της κοινωνίας. Ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» αποτέλεσε τον ακρογωνιαίο λίθο των πολιτικών κοινωνικού ελέγχου, που εφάρμοσαν στο παρελθόν τόσο οι δημοκρατικές όσο και οι βασιλευόμενες κυβερνήσεις. Το μέγεθος της ανατροπής που εγκυνομούσε για την επικρατούσα αστική τάξη πραγμάτων, νομιμοποιούσε συστηματικές παραβιάσεις των συνταγματικών δικαιωμάτων των πολιτών κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του Μεταξά (Μαργαρίτης, 1993: 30-32). Τα μέτρα καταστολής του μεταξικού καθεστώτος ανέστειλαν προσωρινώς, σύμφωνα με τον Mazower (1994), την έκρηξη της δυσαρέσκειας των πολιτών για τα συσσωρευμένα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Όμως η βαθιά οικονομική και κοινωνική κρίση της χώρας επρόκειτο να εκτροχιαστεί την περίοδο της Κατοχής (Mazower, 1994: 37-40).

Τον καιρό εκείνο οι πολιτικές της σιτοδεΐας που εφάρμοσαν οι ναζί στην Ελλάδα όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη υπό την κυριαρχία τους στόχευαν στη ληστρική

διαρπαγή του δικαιώματος στην επιβίωση. Το σχέδιο της επαναχάραξης της ηπείρου με όρους φυλετικής ιεράρχησης, έφερε στο φως το αρχέγονο και απόκρυφο θεμέλιο της εξουσίας και της κυριαρχίας στην Ευρώπη, την απόφαση περί της φυσικής ζωής των ανθρώπων⁶. Πρόκειται για την απόφαση περί θανάτου που επιδιώκει, να απεμπολήσει τόσο από την κοινότητα όσο και από την σφαίρα της κυριαρχίας εκείνες τις ζωές που κρίνονται ανάξιες να βιωθούν (Agamben, 2005). Στο ναζιστικό συγκείμενο οι ζωές αυτές θεωρήθηκαν μιαιρές και επικίνδυνες για το βιοπολιτικό σώμα της εθνικοσοσιαλιστικής κοινότητας και συνεπώς εξαιρεσιμες απ' αυτό. Αποτέλεσαν όμως το αναγκαίο πρόπλασμα κατασκευής του φυλετικά αποκαθαμένου σώματος της ναζιστικής κοσμοθεωρίας, που αφειδώς παρήγαγαν οι πολιτικές της απαλλοτρίωσης των πόρων των κατεχόμενων χωρών και ακόμα περισσότερο οι πολιτικές της πείνας που ακολούθησαν την επέλαση των ναζί στην Ευρώπη (Χανδρινός, 2018: 73). Το καταστροφικό δυναμικό της απόφασης περί της απλής, βιολογικής ζωής των ανθρώπων, που έθρεψε με οικονομικά κίνητρα και εδαφικά οφέλη τις ιμπεριαλιστικές βλέψεις των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών στο παρελθόν, στρεφόταν τώρα εναντίον των λαών στο έδαφός της, αποκαλύπτοντας το διακύβευμα της σύγκρουσης που λάμβανε χώρα στη σκιά του μετώπου των πολεμικών συρράξεων του Β' Παγκόσμιου Πολέμου.

Υπ' αυτούς τους όρους λειτούργησαν, νομίζω, οι πολιτικές σιτοδεΐας, που βασίστηκαν στο βιολογικό ρατσισμό της ναζιστικής ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας στην κατεχόμενη Ευρώπη, παράγοντας τη διάκριση ανάμεσα σε ζωές άξιες και ανάξιες να βιωθούν. Η φονικότητα του μηχανισμού παραγωγής αποανθρωποποιημένων υπάρξεων οδήγησε στη ριζοσπαστικοποίηση πληθώρας ανθρώπων με στόχο την επιβίωση. Η έξοδος από τις προπολεμικές ταξικές ιεραρχήσεις και από το συντηρητικό, πατερναλιστικό πλαίσιο νομιμοφροσύνης, που περιόριζε την ατομική πρωτοβουλία στις μαζικές κοινωνίες των συγκεντρωτικών κρατών της μεσοπολεμικής Ευρώπης, ήταν αναπόφευκτη. Ειδικότερα στην Ελλάδα η επιδημία του θανάτου που έπληξε την Αθήνα κατά τον πρώτο χειμώνα της Κατοχής, αποτέλεσε σύμφωνα με πολλούς μελετητές, το κύριο και αποφασιστικό έρεισμα ανάδυσης της Αντίστασης, που συγκροτήθηκε αρχικά με στόχο την αντιμετώπιση του επισιτιστικού προβλήματος (Βόγλης, 2010: 66,

⁶ Η απόφαση περί της φυσικής ζωής των ανθρώπων αντλεί σύμφωνα με τον Agamben από το αρχαϊκό ρωμαϊκό δίκαιο (Agamben, 2005).

Mazower, 2013: 189). Επρόκειτο για ένα μαζικό κίνημα, άπλο τον πρώτο καιρό, προερχόμενο από τις πρωτοβουλίες της βάσης των πόλεων με προπομπό την Αθήνα. Το κίνημα αυτό οργανώθηκε, για να καλύψει το κενό εξουσίας μιας χρεωκοπημένης πολιτικής ζωής,⁷ που άφηνε πίσω της μια κοινωνία σε αποσύνθεση και έναν αποδεκατισμένο λαό. Χρειάζεται να σημειωθεί, πως ο λιμός επέφερε συντριπτικές οικονομικές και ηθικές ανακατατάξεις⁸ στην ελληνική κοινωνία εξαιτίας της εκτεταμένης μεταφοράς πλούτου από μισθωτούς και μεσαία στρώματα σε κοινωνικές ομάδες που επωφελήθηκαν της Κατοχής και συνεργάστηκαν με τους κατακτητές όπως έμποροι, παραγωγοί και προμηθευτές (Βόγλης, 2010: 57-58, Χανδρινός, 2018: 200, Χατζηιωσήφ, 2007: 200). Την περίοδο αυτή αποκτά μαζικές διαστάσεις η αγοραπωλησία των ακινήτων σε εξευτελιστικές τιμές και η χρήση της χρυσής λίρας στις συναλλαγές (Βόγλης, 2010). Τα φαινόμενα του δωσιλογισμού, της κερδοσκοπίας, του αθέμιτου πλουτισμού εις βάρος των οικονομικά ασθενέστερων και της διαφθοράς υπουργών της κυβέρνησης Τσολάκογλου, ανώτερων υπαλλήλων του δημοσίου και επιφανών προσωπικοτήτων της δημόσιας ζωής⁹ (Mazower, 1994: 88-89, Θωμαδάκης, 2006: 137, Χανδρινός, 2018: 175), απασφαλίζουν, θα έλεγα, την κοινωνική πόλωση, που προσωρινώς ανέστειλε το μεταξικό καθεστώς. Σ αυτό το πλαίσιο το επιτακτικό αίτημα της ζωής θεμελιώθηκε στην αλληλεγγύη και στη συντροφικότητα για την εύρεση λύσεων

⁷ Η αδυναμία των πρωταγωνιστών της πολιτικής ζωής του τόπου ν' αναμετρηθούν με το πολιτικό κόστος της κατάκτησης, προστίθεται στη βαθιά δυσαρέσκεια για τα χρόνια και άλυτα προβλήματα της ελληνικής κοινωνίας. Τον καιρό αυτό καταγράφεται η έντονη πικρή αίσθηση της προδοσίας και της εγκατάλειψής του ελληνικού λαού στη μοίρα του. Η επίθεση των Γερμανών ξεκινά στις 06/04/1941. Ο πρωθυπουργός Κορυζής αυτοκτονεί στις 18/04/1941, ενώ στις 23/04/1941 ο αντικαταστάτης του Τσουδερός με τα υπόλοιπα μέλη της κυβέρνησης και την βασιλική οικογένεια αναχωρούν για την Κρήτη και ένα μήνα αργότερα για το Κάιρο της Αιγύπτου. Ο στρατηγός Τσολάκογλου, διοικητής του 3^{ου} Σώματος Στρατού στη Δυτική Μακεδονία, υπογράφει το πρώτο σύμφωνο συνθηκολόγησης με τους Γερμανούς στις 21/04 και το δεύτερο και με τους Ιταλούς στις 23/04 (Mazower, 1994: 28, 42-45). Επιπλέον η παραχώρηση της εύφορης ανατολικής Μακεδονίας και της δυτικής Θράκης στη σύμμαχο του Χίτλερ Βουλγαρία, η διαίρεση της χώρας σε τρεις ζώνες Κατοχής υπό γερμανική, ιταλική και βουλγαρική διοίκηση και ο επερχόμενος λιμός αποτέλεσαν το αποφασιστικό πλήγμα απονομιμοποίησης της κυβέρνησης Τσολάκογλου στις συνειδήσεις των Ελλήνων πολιτών και υποχρεωτικά στην ανάληψη της ευθύνης της μοίρας τους (Mazower, 1994: 41-48).

⁸ «Θεμελιώδες πολιτικό γεγονός» σύμφωνα με τον Mazower και με άλλους μελετητές της εποχής ο μεγάλος αριθμός των ανθρώπων που οδηγήθηκαν στην οικονομική εξαθλίωση την περίοδο του λιμού, προς όφελος μιας μικρής μερίδας πολιτών που πλούτισαν από τη δυστυχία των ομοεθνών τους. (Mazower, 1994: 87-88).

⁹ Μαρτυρίες για «αφθονία τροφίμων σε καταστήματα του κέντρου και για πλούσια τραπέζια βιομηχάνων και τραπεζιτών που δεξιώνονταν ξένους απεσταλμένους του Ερυθρού Σταυρού και άλλων οργανώσεων» (Χατζηιωσήφ, 2007: 198).

ενώπιον της αναπόφευκτης κοινής μοίρας και της αμοιβαίας τρωτότητας. Βασίστηκε στην απόρριψη του πολιτικού και οικονομικού κατεστημένου του παρελθόντος και των αδιεξόδων του¹⁰. Οδήγησε στη διεκδίκηση ενός ουμανιστικού οράματος για μια δημοκρατική κοινωνία, που φάνηκε σύντομα να εκπνέει στον ασφυκτικό εναγκαλισμό της βάνουσης φονικότητας του λιμού το χειμώνα 1941-42 στην Αθήνα.

Η άσκηση επανεφεύρεσης του ανθρώπου των δικαιωμάτων στην οποία επιδόθηκε η Αντίσταση¹¹ με οδηγό την αλληλεγγύη άντλησε, όπως θα επιχειρήσω να αποδείξω παρακάτω, το δυναμικό της χαρακτήρα από τον θάνατο και ειδικότερα από την οδύνη ενώπιον της αποκάλυψης της απωθημένης γνώσης για τη θνητότητα και για το ευάλωτο της ύπαρξης. Άντλησε από την αγωνία που γέννησε η «αναπαράσταση του ασύλληπτου» (Bauman, 2008: 130-135), όταν εισέβαλε ορμητικά από το παρασκήνιο της ζωής στην καθημερινότητα των Αθηναίων. Η «οπτικοποίηση» του αναπόφευκτου στα χιλιάδες αποανθρωποποιημένα πρόσωπα των θυμάτων του λιμού, διόγκωσε το επείγον του καθήκοντος στην επιβίωση (ό.π). Στην οριακή αυτή συνθήκη για την ύπαρξη στηρίζεται η παρούσα εργασία, που προσδοκά, να φωτίσει, πώς αναδύεται το υποκείμενο της αντίστασης, για να συγκρουστεί έμπρακτα με τις αντιουμανιστικές ιδεολογίες του ναζιστικού καθεστώτος και να διεκδικήσει έναν αλληλέγγυο κόσμο. Η συμβολή του λιμού στη συγκρότηση ενός από τα μαζικότερα κινήματα Αντίστασης στην Ευρώπη (Βόγλης, 2010: 59) αναγνωρίζεται από πολλούς μελετητές¹². Ωστόσο δεν υπάρχουν μελέτες, που να επικεντρώνονται σε μια κριτική ανάλυση και ερμηνεία της δυναμικής των συναισθημάτων της Κατοχής, που να τα συνδέει με τα πολιτικά αποτελέσματα του εγχειρήματος της ψυχικής ανασυγκρότησης, στο οποίο επένδυσε και στηρίχθηκε η αλληλέγγυα οργάνωση των πρωτοβουλιών της βάσης το δύσκολο χειμώνα του λιμού στην Αθήνα. Εξαίρεση αποτελεί το πρωτότυπο έργο της καταγραφής της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του φόβου και του άγχους από σύγχρονους της κατοχικής

¹⁰ Τόσο τα προπολεμικά αστικά κόμματα όσο και η κατοχική κυβέρνηση στερούνταν ικανότητας οργάνωσης των διεκδικήσεων του λαού και επιρροής στις κατοχικές δυνάμεις για την εξασφάλιση των διατροφικών του αναγκών (Βόγλης, 2010: 71).

¹¹ «Άσκηση κοινοτικής αλληλεγγύης» η Αντίσταση σύμφωνα με τον Mazower (Mazower, 2013: 190).

¹² Ενδεικτική βιβλιογραφία: Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Mazower, M. (2013). *Σκοτεινή ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20ος αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης, Βόγλης, Π. (2010). *Η Ελληνική κοινωνία στην Κατοχή. 1941-1944*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

περιόδου ψυχιάτρους. Σ' αυτό το έργο βασίζεται και το παρόν εγχείρημα αναηγήλαφησης του ίχνοϋ του ανθρόπινου στα πρόσωπα του ανώνυμου θανάτου, που ενέπνευσε τη δράση των επιζώντων και τη διεκδίκηση της ζωής σε σκοτεινούς καιρούς.

«Τό νά ζεῖς, ἐξ ὀρισμοῦ, δέν μαθαίνεται. Οὔτε ἀπό τόν ἴδιο τόν ἑαυτό σου, οὔτε ἀπό τή ζωή μέσω τῆς ζωῆς. Μονάχα ἀπό τόν ἄλλον και μέσω του θανάτου. Ἐν πᾶση περιπτώσει ἀπό τόν ἄλλον στήν παρυφή τῆς ζωῆς»
(Ντερριντά, Ζ. 2006: 16)

Κεφάλαιο δεύτερο

Γερμανική Κατοχή: Οικονομική λεηλασία της Ελλάδας

Τα γερμανικά στρατεύματα προελαύνουν στην Αθήνα στις 27 Απριλίου 1941 μετά από τη νικηφόρα έκβαση της επιχείρησης Μαρίτα¹³ στα ελληνοβουλγαρικά σύνορα και τη συνθηκολόγηση του στρατηγού Τσολάκογλου¹⁴ με τους Γερμανούς (Mazower, 1994: 41-45). Η πόλη πενθεί την είσοδο της μεραρχίας του στρατάρχη Λιστ στους έρημους δρόμους με τραβηγμένες τις κουρτίνες πίσω από τα σφραλισμένα πορτοπαράθυρα: «Ήταν παλιά η συνήθεια. Σπίτι που είχε πεθαμένο δεν άνοιγε τα παράθυρά του. Και την ημέρα εκείνη, όλα τα σπίτια της Αθήνας είχαν κι από ένα νεκρό, τον ίδιο νεκρό...» (Χάρης, 2002). Η απελπισία της ατελείωτης νύχτας που ξημέρωσε, σφραγίζεται με την έπαρση της σημαίας με τον αγκυλωτό σταυρό πάνω στον ιερό βράχο της Ακρόπολης: «Ανατριχιάζω... Μια σκληρή διαπεραστική φωνή Γερμανού αξιωματικού στέλνει από ραδιοφώνου χαιρετισμό προς τον Führer...βροχή διαταγών... “Ο Ελληνικός λαός δεν έχει να φοβηθεί τίποτε, ερχόμεθα ως φίλοι” » (Δούνιας, 1987: 19, 25,26).

Οι «φιλικές διαθέσεις» των κατακτητών εμποτισμένες στην αλαζονεία της ιδέας περί φυλετικής και πολιτισμικής ανωτερότητας (Χανδρινός, 2018: 105) σύντομα θα αποδεικνύονταν καταστρεπτικές για την κοινωνία των κατακτημένων Ελλήνων. Στα χρόνια που ακολουθούν, η χώρα θα διαφεντεύεται από ένα ανήλεο αλειτουργικό ζώο και θανάτου υπό τους όρους του εγχειρήματος της ηγεμονικής κυριαρχίας της γερμανικής φυλής στην Ευρώπη. Το ιμπεριαλιστικό πρόγραμμα της Νέας Τάξης αντλούσε από την ανάγκη για «ζωτικό χώρο» επέκτασης και εξασφάλισης της συνέχειας του εθνικού σώματος. Η ανάγκη αυτή απασχολούσε σύμφωνα με τον Βρετανό ιστορικό Mazower (2013) το σύνολο του πολιτικού φάσματος της Ευρώπης ήδη από τον μεσοπόλεμο στη σκιά της «αμοιβαίας αντιπαλότητας» μα και της καχυποψίας που κληροδότησε ο

¹³ Επιχείρηση επίθεσης των ναζιστικών δυνάμεων στην Ελλάδα από τα σύνορα με τη Βουλγαρία που ξεκίνησε στις 06 Απριλίου 1941 (Mazower, 1994: 40-41).

¹⁴ Διοικητής του στρατού στη Δυτική Μακεδονία συνθηκολογεί με δική του πρωτοβουλία, σύμφωνα με τον Mazower στις 21 Απριλίου 1941. Ακολουθεί συνθηκολόγηση με τους Ιταλούς στις 23 Απριλίου και στις 26 δηλώνει πρόθυμος ν' αναλάβει τη διακυβέρνηση της χώρας εξυπηρετώντας τα συμφέροντα του Άξονα (Mazower, 1994: 41-45).

Μεγάλος Πόλεμος ανάμεσα σε «αποδεκατισμένους εθνικούς πληθυσμούς» (Mazower, 2013: 81, 87). Σ αυτό το πλαίσιο η συγκρότηση της φασιστικής αυτοκρατορίας προϋπέθετε και νομιμοποιούσε την εισβολή στην Ευρώπη με στόχο την κατοχή εδαφών, την εκμετάλλευση τροφίμων, πρώτων υλών, ανθρώπινης εργασίας και την εγκατάσταση φυλετικά εύρωστων απογόνων (ό.π). Αν και η Ελλάδα ήταν στρατηγικά ασήμαντη στο αποικιοκρατικό αυτό σχέδιο της Γερμανίας¹⁵, η Κατοχή σημαδεύτηκε από σχεδόν πρωτοφανείς για τη ναζιστική Ευρώπη συνθήκες εξαθλίωσης του λαού και καταλήστευσης των πόρων της χώρας (Mazower, 1994: 17).

Το σχέδιο της οικονομικής επιδρομής στην Ελλάδα μπήκε σε εφαρμογή από τις πρώτες κιόλας ημέρες της Κατοχής, στο πλαίσιο του ναζιστικού οράματος για την οργάνωση της Ευρώπης σε έναν ευρύτερο οικονομικό συνασπισμό με επίκεντρο και τελικό αποδέκτη της ωφέλειας αυτού του ηπειρωτικού μορφώματος τον γερμανικό λαό (Mazower, 2013: 154-155). Η εξασφάλιση της εύνοιας του γερμανικού λαού ήταν για τον Φύρερ σημαντική προτεραιότητα και αναγκαία προϋπόθεση νομιμοποίησης τόσο του ναζιστικού καθεστώτος όσο και του επεκτατικού πολέμου. Δικαιολογούσε έτσι τις πρακτικές της εκμετάλλευσης του υπεδάφους της κατεχόμενης Ευρώπης, επίταξης κάθε πόρου χρήσιμου στην πολεμική βιομηχανία και απάνθρωπης αδιαφορίας για τον επισιτισμό των κατακτημένων πληθυσμών. Αποκαλυπτικές αυτής της νοοτροπίας μα και των εκπορευόμενων πρακτικών απαλλοτρίωσης των δυνάμεων Κατοχής είναι οι δηλώσεις του Γκέρινγκ προς τους διοικητές των κατεχόμενων εδαφών τον Αύγουστο του 1942¹⁶:

«...Για τ' όνομα του θεού, δεν σας στείλαμε εκεί για να δουλέψετε για την ευημερία των λαών που σας εμπιστευτήκαμε, αλλά για να πάρετε όσο περισσότερα μπορείτε ώστε να μπορέσει να ζήσει ο Γερμανικός λαός... Καρφί δεν μου καίγεται όταν μου

¹⁵ Η οικονομικά κυρίαρχη εμπορική θέση της Γερμανίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη και η προετοιμασία της επιχείρησης Μπαρμπαρόσα στην ΕΣΣΔ καθιστούσαν δαπανηρή και στρατηγικά ήσσονος σημασίας την εκστρατεία στην Ελλάδα, στην οποία ωστόσο ενέδωσε ο Χίτλερ μετά από την ταπεινωτική ήττα των Ιταλικών δυνάμεων στα βουνά της Πίνδου αφενός για να διώξει τις βρετανικές δυνάμεις από την περιοχή, αφετέρου για να καλύψει τα νότια του πριν την εκστρατεία στη Ρωσία (Mazower, 1994, Mazower, 2013, Φλάισερ, 1998). Ωστόσο η Ελλάδα ήταν σημαντικό εμπόδιο για την εξάπλωση του ζωτικού χώρου της Ιταλίας, η οποία επιχειρούσε ήδη από το 1911 την εδραίωση της κυριαρχίας της στην Ανατολική Μεσόγειο στο πλαίσιο του οράματος της νέας μεσογειακής τάξης, μιας Ρωμαϊκού τύπου αυτοκρατορίας που θα έφθανε ως το Κέρας της Αφρικής (Λιάκος, 2019: 193-194).

¹⁶ Σχετικά με τα σχέδια εκμετάλλευσης των κατεχόμενων εδαφών και πληθυσμών όπως διατυπώνονται στις δηλώσεις του Γκέρινγκ το 1940 βλέπε ενδεικτικά Χανδρινός, 2018: 74-75, 165-166.

λέτε ότι οι άνθρωποι της ζώνης ευθύνης σας πεθαίνουν από την πείνα. Αφήστε τους να πεθάνουν εφόσον έτσι δεν λιμοκτονεί κανένας Γερμανός..» (Σάμιος, 2019: 38).

Η οικονομική λεηλασία των κατεχόμενων χωρών συνίσταντο στην αρπαγή πρώτων υλών και τροφίμων, στην απαλλοτρίωση περιουσιών, στην αριοποίηση εβραϊκών εταιρειών, στην οικειοποίηση της παραγωγής των μονάδων βαριάς βιομηχανίας και εξόρυξης. Υπεύθυνη για την οργάνωση και εκτέλεση αυτών των πρακτικών ήταν η Βέρμαχτ. Ο χιτλερικός δηλαδή στρατός που διοικούνταν και από αποσπασμένα οικονομικά στελέχη εταιρειών όπως η Κρουπς και η Ι. ΓΚ Φάρμπεν¹⁷ με επιχειρηματική εμπειρία στα Βαλκάνια και επιπλέον με γνώση των αποθεμάτων του ορυκτού πλούτου της περιοχής (Mazower, 1994: 50-51). Ειδικότερα για την Ελλάδα η ήδη από το μεσοπόλεμο κυρίαρχη οικονομική και εμπορική θέση της Γερμανίας¹⁸ ενισχύθηκε στην Κατοχή με «προνομιακές συνδέσεις» μεταξύ Εθνικής Τράπεζας και Deutsche Bank όπως και μεταξύ Τράπεζας Αθηνών και Dresdner Bank. Επιπλέον διευρύνθηκε με συμβόλαια μακροπρόθεσμης δέσμευσης –συνήθως 25 ετών-που εξασφάλιζαν την αποκλειστικότητα διάθεσης προϊόντων καπνού, μεταλλευμάτων, ορυχείων, ναυπηγείων, σιδηρουργείας, βυρσοδεψίας, κλωστουφαντουργίας, χημικής βιομηχανίας, κονσερβοποιίας τροφίμων (Χατζηιωσήφ, 2007: 94, Mazower, 1994: 50-51). Οι ελληνικές βιομηχανίες εκείνη την εποχή λειτούργησαν προς όφελος των βιοτικών αναγκών της άριας φυλής. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εργοστάσια κονσέρβας που στήθηκαν σε εμπορικά κέντρα όπως το Άργος, το Ναύπλιο, ο Πειραιάς, η Θεσσαλονίκη, ο Βόλος: «χιλιάδες τόνοι κονσέρβες από τηγανητές πατάτες, από ντομάτα, κολοκυθάκια, μελιτζάνες, κρέας και ψάρια φεύγουν για τη Γερμανία» επισημαίνει ο Δούνιας στο ημερολόγιό του στις 29 Ιουνίου 1941 (Δούνιας, 1987: 53-54). Οι απαιτήσεις σε πρώτες ύλες, ανταλλακτικά, καύσιμα, μηχανές αυτών των βιομηχανιών που υποστήριζαν τον πολεμικό μηχανισμό του Ράιχ χρηματοδοτήθηκαν από την Τράπεζα της Ελλάδος με τη συναίνεση της «Ελληνικής

¹⁷ Σύμφωνα με τις πηγές του Φλάισερ το διάστημα από 01-10/05/1941 η «Γερμανία εξασφάλισε από την Αθήνα τη συνολική παραγωγή των ορυχείων σε σιδηροπυρίτη, μεταλλεύματα σιδήρου, χρωμίου, νικελίου, μαγνησίου, πυρολουσίτη και χρυσού» με αγορές, μισθώσεις ή συμβάσεις προς όφελος των συμφερόντων του Ράιχ (Φλάισερ, 1989: 88).

¹⁸ Στη κυρίαρχη αυτή θέση της Γερμανίας συνέβαλλε και η άρνηση αύξησης των εισαγωγών Ελληνικών προϊόντων, κυρίως αγροτικών προϊόντων και ορυκτών, από την πλευρά της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας (Χατζηιωσήφ, 2007: 183, Σάμιος, 2019: 95-97, Θωμαδάκης, 2006: 120).

Πολιτείας»¹⁹ ως έξοδα Κατοχής (Θωμαδάκης, 2006: 123, Σάμιος, 2019: 100, Χατζηιωσήφ, 2007: 186). Τα έξοδα Κατοχής²⁰ στα οποία υποχρεώθηκε η χώρα αντιστοιχούν στο υψηλότερο κατά κεφαλή αντίτιμο που καταβλήθηκε στη ναζιστική Ευρώπη. Το αντίτιμο αυτό αντιπροσώπευε το 113,7% του εθνικού εισοδήματος το διάστημα 1941-1942²¹ (Λιάκος, 2019: 195, Σάμιος, 2019: 41). Επιπλέον το εγκεκριμένο από την κυβέρνηση Τσολάκογλου και αναγνωρισμένο από τη χιτλερική Γερμανία υποχρεωτικό δάνειο, που συνάφθηκε την περίοδο αυτή με την Εθνική Τράπεζα, αποσκοπούσε στη χρηματοδότηση της εκστρατείας των δυνάμεων του Άξονα στη Βόρεια Αφρική και στην ανατολική Μεσόγειο. Οι πρώτες δόσεις αυτού του δανείου καταβλήθηκαν από την «Ελληνική Πολιτεία» πριν από την οριστική αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από τη χώρα (Θωμαδάκης, 2006: 122. Λιάκος, 2019: 206) συμβάλλοντας, μεταξύ άλλων παραγόντων, στην «αποδιοργάνωση της εθνικής οικονομίας της Ελλάδας ως το τέλος», όπως επισήμανε ο αντικαγκελάριος του γερμανικού Ράιχ Χέρμαν Γκέρινγκ το 1942, (Χατζηιωσήφ, 2007: 195).

Από τις πρώτες κιόλας ώρες της Κατοχής στην Αθήνα οι Γερμανοί στρατιώτες εισέβαλλαν στην αγορά με κατοχικά μάρκα που εκτυπώνονταν σε δύο φορητές μονάδες λιθογραφείας και τυπογραφείας στην Κηφισιά (Σάμιος, 2019: 45). Επρόκειτο για τα «ομόλογα του Ράιχ» (Φλάισερ, 1995: 121) που πρωτοκυκλοφόρησαν στην Πολωνία το 1939, για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες των εισβαλλόμενων γερμανικών δυνάμεων. Ήταν νομίσματα με αυθαίρετη ισοτιμία, «υποχρεωτικώς δεκτή απεριορίστως» κυκλοφορία αποκλειστικά στις ζώνες κατοχής και μηδενική αξία στο εξωτερικό (Κοκκώνης, 2010, Λιάκος, 2019: 205, Χανδρινός, 2018: 178). Στην Ελλάδα τα ομόλογα του Ράιχ ακολούθησαν την έλευση των γερμανικών στρατευμάτων, όπως επισημαίνει και ο Δούνιας στο ημερολόγιό του την 27^η Απριλίου 1941: «όλοι είναι υποχρεωμένοι να

¹⁹ Η Κατοχική κυβέρνηση αντικατέστησε τον τίτλο Βασίλειο της Ελλάδας με τον τίτλο Ελληνική Πολιτεία (Κοκκώνης, 2010: 12).

²⁰ Δαπάνες σύμφωνα με τον Χίτλερ για την εκτέλεση έργων όπως δρόμοι, γέφυρες, σιδηροδρομικοί κόμβοι, που ωστόσο εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του Γερμανικού στρατού (Mazower, 1994: 93). Στις δαπάνες αυτές συμπεριλαμβάνονταν τα λειτουργικά έξοδα και «οι εργασίες επισκευής, επίπλωσης, ανακαίνισης και διαρρύθμισης» των δημόσιων κτιρίων και νοσοκομείων που επιτάχθηκαν από τους Γερμανούς σε Αθήνα, Πειραιά και προάστια Αττικής όπως το Αρσάκειο, η Αμερικανική Σχολή, το Σισμανόγλειο νοσοκομείο, το Εθνικό Μετσόβειο Πολυτεχνείο (Χανδρινός, 2018: 177).

²¹ Τριάντα οκτώ δισεκατομμύρια δραχμές καταβλήθηκαν στους Γερμανούς ως έξοδα κατοχής το διάστημα από 01/05/1941 έως 31/03/1942 (Χανδρινός, 2018: 175).

δέχονται τα γερμανικά μάρκα κατοχής αντί 50 δραχμών κατά μάρκον» (Δούνιας, 1987: 26). Υπολογίζεται πως μέχρι την άνοιξη του 1943 που αποσύρθηκαν από την αγορά κυκλοφόρησαν περί τα 150 εκατομμύρια (Σάμιος, 2019: 40) συγχρόνως με τις μεσογειακές δραχμές της Casa Mediterranea των ιταλικών αρχών και τις ελληνικές δραχμές που εκδίδονταν από την Τράπεζα της Ελλάδος. Η παράλληλη κυκλοφορία αυτών των τριών νομισμάτων οδήγησε σύντομα σε πλήρη αποδιάρθρωση την αγορά και σταδιακά σε υπερπληθωρισμό (Θωμαδάκης, 2006: 122-125) στο πλαίσιο της συστηματικής εξουθένωσης της ελληνικής οικονομίας. Αξίζει να σημειωθεί, πως το κατοχικό νόμισμα χρησιμοποιήθηκε και στις ελληνογερμανικές συμφωνίες εμπορικού συμψηφισμού εισαγωγών-εξαγωγών που βρίσκονταν σε ισχύ ήδη από το 1932 (Χατζηιωσήφ, 2007: 183). Η τιμολόγηση των προϊόντων που διακινούνταν-ανταλάσσονταν μεταξύ των δύο χωρών, καθοριζόνταν από το οικονομικό επιτελείο της ναζιστικής Γερμανίας στο πλαίσιο της αρπαγής των πόρων της Ελλάδας. Συγκεκριμένα η καθιερωμένη πρακτική της υπερτίμησης προϊόντων ευτελούς αξίας που εισάγονταν από το Ράιχ στο πλαίσιο της συμφωνίας συμψηφισμού συνέβαλλε - μεταξύ άλλων πρακτικών εκμετάλλευσης - στην εικόνα μιας ρημαγμένης οικονομίας στο τέλος της Κατοχής. Το χρέος της Ελλάδας στο γερμανικό κράτος υπολογίστηκε τότε στα 13 εκατομμύρια χρυσές λίρες (Σάμιος, 2019: 50-51)²².

Τα κατοχικά μάρκα, οι «χαλκομανίες που δεν κοστίζουν παρά τα έξοδα του χαρτιού και της μελάνης» όπως επισημαίνει ο Δούνιας τον Ιούνιο του 1941 (Δούνιας, 1987: 53), ήταν το αποκλειστικό μέσο συναλλαγής των Γερμανών στρατιωτών στο πλαίσιο του «Κατοχικού τουρισμού» και συγκεκριμένα της αντίληψης της ληστρικής απόλαυσης των δομών, των υπηρεσιών και των αγαθών της κατεχόμενης πόλης (Χανδρινός, 2018: 102-103):

«...Νωρίς σήμερα το πρωί έδωσαν εκατό τέτοια μάρκα σε κάθε ελεύθερο υπηρεσίας στρατιώτη στην Αθήνα...τους έστειλαν μετά στα καταστήματα ν' αγοράσουν τα πάντα από γυναικείες κάλτσες ως ηλεκτρικά είδη. Έπειτα πήγαν τα "ψώνια" τους στην υπηρεσία δεμάτων του ταχυδρομείου ή στην ταχεία υπηρεσία των σιδηροδρόμων και τα έστειλαν στο σπίτι τους στο Ράιχ» (Archer, 2002: 110).

²² Ενδεικτικές του μεγέθους της λεηλασίας των πόρων της Ελλάδας οι μαρτυρίες υπαλλήλων του υπουργείου Οικονομικών στις δίκες των δοσίλογων κυβερνήσεων 1941-44 που διενεργήθηκαν το 1945 (Σάμιος, 2019: 45-52).

Το επιπλέον κέρδος των στρατιωτών από αυτές τις συναλλαγές ήταν το απεριόριστο ποσό των δραχμών, που δικαιούνταν να μεταφέρουν στην πατρίδα τους προς όφελος της πολεμικής οικονομίας του Ράιχ (Χανδρινός, 2018: 178). Οι πρακτικές της απαλλοτριώσης και ειδικότερα της κατάσχεσης τροφίμων σε μεγάλη κλίμακα νομιμοποιούνταν για κάποιους αξιωματικούς της Βέρμαχτ από την κατώτερη θέση που κατείχε η Ελλάδα στο ναζιστικό κατάλογο ιεράρχησης των φυλών (Mazower, 1994). Ειδικότερα για την πόλη της Αθήνας κατασχέθηκαν ως «λεία πολέμου», από το Υπουργείο Επισιτισμού και κατόπιν γερμανικών εντολών, προϊόντα που βρίσκονταν στο τελωνείο του Πειραιά ή στις Γενικές Αποθήκες, δημόσια ή ιδιωτικά, όπως αποθέματα σταφίδας, σύκων, ρυζιού, σιταριού, ελαιόλαδου, ζάχαρης, καφέ, χοιρινού λίπους, συσκευασμένων τροφίμων, παστών ψαριών, καπνών, σπέρτων, βαμβακιού, ρητίνης, δερμάτων, φαρμακευτικού υλικού (Mazower, 1994: 49-52, Σάμιος, 2019: 47-48, 51, Χανδρινός, 2018: 167). Από τα επιτάξιμα είδη επωφελήθηκαν Γερμανοί στρατιώτες, προωθώντας τα σε μεγάλες ποσότητες είτε στο εξωτερικό είτε στην εγχώρια μαύρη αγορά. Ως μαύρη αγορά εννοείται το «σύστημα αγοράς με βάση την προσφορά και τη ζήτηση, που δεν ελέγχεται από τις κρατικές αρχές ή τον παρεμβατισμό και που καταλήγει στον καθορισμό τιμών ελεύθερης αγοράς για διάφορα είδη» (Θωμαδάκης, 2006: 129). Αξίζει να σημειωθεί, ότι η αυθαίρετη τιμολόγηση των προϊόντων που διακινήθηκαν στο πλαίσιο αυτού του μηχανισμού παραγωγής ή μεταβίβασης πλούτου στην κατεχόμενη Ελλάδα και συνολικά στην κατεχόμενη Ευρώπη, είναι ενδεικτική της πρωτοφανούς κρίσης εμπιστοσύνης στον κρατικό μηχανισμό, που έπληξε την παγκόσμια οικονομία κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου Πολέμου. Έτσι εξηγείται και η εμφάνιση ανάλογων συστημάτων παραοικονομίας που ρυθμίζονταν από τις εξελίξεις στο μέτωπο και τις συνεπαγόμενες προσδοκίες για την έκβαση του πολέμου ακόμα και σε χώρες ουδέτερες όπως η Αγγλία και οι Η.Π.Α (Χανδρινός, 2018: 194-195, Χαραλαμπίδης: 2012: 73-74).

Στην Ελλάδα, μια κατά βάση αγροτική οικονομία με παράδοση στην παραγωγή και εξαγωγή «προϊόντων πολυτελείας» όπως η σταφίδα, το κρασί, το ελαιόλαδο, τα εσπεριδοειδή (Φλάισερ, 1995: 196) και με την επιβίωση να εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις εισαγωγές σιτηρών (Χιονίδου, 2011: 28-29), η μαύρη αγορά εμφανίστηκε τους

τελευταίους μήνες του ελληνοϊταλικού πολέμου ως συνέπεια της μείωσης των διαθέσιμων αποθεμάτων τροφίμων. Στη μείωση αυτή συνέβαλαν πολλοί παράγοντες όπως: οι εμπορικοί περιορισμοί του πολέμου, η μείωση της προσδοκώμενης εγχώριας παραγωγής,²³ οι δυσκολίες στη τροφοδοσία των αστικών κέντρων με γεωργικά προϊόντα, η συνεπαγόμενη άνοδος των τιμών και συγκεκριμένα για την πόλη της Αθήνας η αγορά τροφίμων σε μεγάλες ποσότητες στη χονδρική από ιδιώτες παρά τις κυβερνητικές απαγορεύσεις (Φλάισερ, 1989: 197-200, Χιονίδου, 2011:28-29, 109). Σ' αυτή την πρακτική συνέβαλλε σύμφωνα με τον Χαραλαμπίδη (2002) ο «ψυχολογικός πανικός» των πολιτών, που εμφανίστηκε με την είσοδο του γερμανικού στρατού στη χώρα (Χαραλαμπίδης, 2002: 66)²⁴. Έτσι τον πρώτο χρόνο της Κατοχής²⁵ μόνο η μαύρη αγορά μπόρεσε να εγγυηθεί την επιβίωση σε όσους είχαν ακίνητα, μετρητά ή αγαθά προς ανταλλαγή: «Κι αφού στην Ελλάδα παραδοθήκανε όλα τα πολεμικά οχυρά ήρθε και η σειρά να πουληθούν έπιπλα, πιάτα, αντίκες και κάθε στόλισμα σπιτιών αντί πινακίου φακής. Εγώ ο ίδιος πούλησα τραπεζαρία δρύινη και πήρα ένα τενεκέ λάδι» (Παπαχατζιδάκης, 2002: 220). Η μαύρη αγορά άφηνε ένα μικρό εισόδημα σε όσους έπαιρναν το ρίσκο να ταξιδέψουν στην επαρχία παράνομα για να εξασφαλίσουν, τις προμήθειες της οικογένειας, της γειτονιάς, του συνοικισμού ή του συνεταιρισμού²⁶.

²³ Η μειωμένη παραγωγή οφείλεται στην επιστράτευση, στην παρατεταμένη ξηρασία, στην έλλειψη υποζυγίων και τρακτέρ που επιτάχθηκαν για τις ανάγκες του πολέμου, στην ανεπαρκή φροντίδα της παραγωγής με λιπάσματα και φυτοφάρμακα λόγω εξοικονόμησης πόρων, στη βουλγαρικής Κατοχής των εύφορων βορειοανατολικών τμημάτων της χώρας. Έτσι η συγκομιδή του 41 καλύπτει μόνο 566.000 από τα 1,2 εκατομμύρια τόνων σε σιτηρά στα οποία υπολογίζονται οι ετήσιες ανάγκες της χώρας. Το μεγαλύτερο μέρος αυτής τη σοδειάς διακινείται μέσω πολλών μεσαζόντων για να πουληθεί στη μαύρη αγορά σε δυσθεώρητες τιμές (Φλάισερ, 1989: 197-200).

²⁴ Στη πρακτική αυτή της συσσώρευσης τροφίμων από τον πληθυσμό δεν αποκλείεται να συνέβαλε και η εμπειρία της έλλειψης αποθεμάτων τις δεκαετίες 1910 και 1920 κοινή τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στην περιφέρεια (Χιονίδου, 2011: 111) σε συνδυασμό με την προαναφερόμενη κρίση εμπιστοσύνης των πολιτών στην κρατική πρόνοια. Συγκεκριμένα η εξάμηνη διατροφική κρίση τον Δεκέμβριο του 1916 μετά από τον αποκλεισμό όλων των ελληνικών λιμανιών από γαλλικές και αγγλικές δυνάμεις έληξε με την αποχώρηση του Βασιλιά Κωνσταντίνου από τον θρόνο (ό.π.: 25-27).

²⁵ Το ανταγωνιστικό στη μαύρη αγορά σύστημα διανομής τροφίμων, το δελτίο, απέτυχε να λειτουργήσει τον πρώτο χρόνο της Κατοχής εξαιτίας της ανικανότητας της κυβέρνησης να εφαρμόσει κυρώσεις κατά της κερδοσκοπίας. Η «κινητήριος δύναμη» του δελτίου ήταν η αντίσταση (Θωμαδάκης, 2006: 136-137). Όσο διευρυνόταν η αντίσταση τόσο πιο αποτελεσματικό γινόταν το δελτίο (ό.π.).

²⁶ Το διάστημα της σκληρής ανέχειας από Οκτώβριο 1941 έως Απρίλιο 1942 διακινήθηκε διπλάσια ποσότητα τροφίμων στα παράνομα δίκτυα της μαύρης αγοράς και συγκεκριμένα περί τους 16.000 τόνους τροφίμων μηνιαίως συγκριτικά με εκείνη που κατόρθωσε, να συγκεντρώσει και να διανείμει το κράτος (Μαργαρίτης, 1990: 122-123).

Το σκηνικό της κατεχόμενης χώρας συμπληρώνεται από τις επιτάξεις καυσίμων και κάθε μέσου μεταφοράς χρήσιμου στην εκστρατεία Μπαρμπαρόσσα²⁷ των δυνάμεων του Άξονα εναντίον της Σοβιετικής Ένωσης (Μαργαρίτης, 1993: 60). Στη θύελλα των επιτάξεων συμπεριλαμβάνονται ακόμα και τα ταχυδρομικά περιστερία: «Άπασαι αι γεγυμνασμένα ταχυδρομικά περιστεραί δέον εντός 24 ωρών να παραδοθούν εις την γερμανικήν αστυνομίαν, οδός Λυκούργου, αρ. 7» (Μιχελή, 2002: 80). Η απαγόρευση της κυκλοφορίας του πληθυσμού και της διακίνησης κάθε είδους προϊόντων μεταξύ των δεκατριών διοικητικών διαμερισμάτων και συνεπώς των επιτόπιων αγορών στα οποία διαμελίζεται η χώρα (Χιονίδου, 2011, Μαργαρίτης, 1993), σε συνδυασμό με τις καταστροφές του σιδηροδρομικού και οδικού δικτύου και των λιμανιών από τους διαρκείς βομβαρδισμούς των συμμαχικών και κυρίως των αγγλικών δυνάμεων, μετατρέπουν την κατεχόμενη Ελλάδα σ' ένα ψηφιδωτό από ζώνες-γκέτο. Τέλος, συνεπείς στην παράδοση της στάσης περιφρόνησης του ηγέτη τους για τις διεθνείς συμφωνίες²⁸ και κανόνες πολέμου οι κατακτητές δεν συμμορφώνονται με την υποχρέωσή τους να εξασφαλίσουν τη συντήρηση του κατακτημένου πληθυσμού (Σάμιος, 2019: 41). Έτσι ο αποκλεισμός της τροφοδοσίας της χώρας από το βρετανικό ναυτικό στην Μεσόγειο υπό τον όρο της εξάρτησης του επισιτισμού της Ελλάδας από τις εισαγωγές τροφίμων (Χανδρινού, 2011), όπως ήδη ειπώθηκε, οδήγησε μοιραία σ' ένα τραγικό για την επιβίωση απολογισμό σε αστικά κέντρα και σε άνυδρα νησιά (ό.π: 30) και ειδικότερα στην Αθήνα το χειμώνα 1941-42.

²⁷ Η επιχείρηση διήρκησε από 22/06/1941 έως 07/01/1942. Ολοκληρώθηκε με την υποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων (Mazower, 1994).

²⁸ Η περιφρόνηση για τις διεθνείς συμβάσεις στο πλαίσιο των ιμπεριαλιστικών στόχων του ναζιστικού οράματος εμφανής από νωρίς και συγκεκριμένα από την εισβολή του Χίτλερ στην Βοημία-Μοραβία τον Μάρτιο του 1939 (Mazower, 2013: 84).

Κεφάλαιο τρίτο

Σιτοδεία: από το πώς στο τι κάνουμε τώρα

Για την πόλη της Αθήνας και τους ανθρώπους της το επισιτιστικό πρόβλημα γίνεται ορατό 10 μόλις ημέρες μετά την είσοδο του γερμανικού κατοχικού στρατού. Ο Υπουργός Επισιτισμού ανακοινώνει τη μείωση της μερίδας ψωμιού ανά κάτοικο από 100 σε 80 δράμια, προτρέποντας συγχρόνως σε μια φειδωλή κατανάλωση των τροφίμων (Χαραλαμπίδης, 2012: 67-68). Το πρόβλημα οφείλεται - μεταξύ όλων των άλλων παραγόντων στους οποίους ήδη αναφέρθηκα - και στην αδυναμία της κυβέρνησης να εισπράξει το φόρο της δεκάτης της παραγωγής από τους αγρότες. Εκείνοι αρνούνται να το καταβάλλουν στο πλαίσιο μιας καχύποπτης και επιφυλακτικής στάσης πρόνοιας για το μέλλον τους. Πεπεισμένοι ότι ο στόχος της κυβέρνησης είναι η εξασφάλιση των διατροφικών αναγκών των δυνάμεων Κατοχής, προτιμούν να προωθήσουν την παραγωγή τους στο λαθρεμπόριο και στη μαύρη αγορά (Χιονίδου, 2011: 18, 111, Mazower, 1994: 53-54). Τον πρώτο χρόνο της Κατοχής η μόνη αγορά που εξασφάλισε την επιβίωση, υποκατέστησε με αποτελεσματικό τρόπο τις «γραφειοκρατικές» και «αγκυλωμένες διαδικασίες» διανομής αγαθών της κυβέρνησης (Μαργαρίτης, 1990: 123) στο πλαίσιο μιας ριζοσπαστικής ανασυγκρότησης της ελληνικής κοινωνίας. Πρόκειται για μια περίοδο που διογκώνονται οι ανάγκες επισιτισμού της πόλης εξαιτίας της αυξημένης προσέλευσης αφενός προσφύγων από τη Γιουγκοσλαβία²⁹, την αλβανική μεθόριο³⁰, τη Δυτική Θράκη συνέπεια της βουλγαρικής Κατοχής³¹, τις βομβαρδισμένες επαρχιακές πόλεις³², αφετέρου στρατιωτών του ελληνικού στρατού που επιστρέφουν πεζοί και χωρίς προμήθειες ή χρήματα από το αλβανικό μέτωπο (Λιάκος, 2019, Μαργαρίτης, 1993, Χιονίδου, 2011, Φλάισερ, 1995): «το θέαμα των πεινασμένων, εξαθλιωμένων εφédρων σπαράζει τις καρδιές μας. Αυτούς που θα έπρεπε να είχαμε υποδεχθεί με τη δάφνη της νίκης, αναγκαζόμαστε να συντηρούμε σήμερα με ελεημοσύνη» (Δούνιας, 1987: 28).

²⁹ Εισβολή δυνάμεων του Άξονα στη Γιουγκοσλαβία στις 06 Απριλίου 1941.

³⁰ Εκκενώσεις χωριών που βρίσκονται κοντά στα ελληνοαλβανικά σύνορα.

³¹ Η επιχείρηση «εκβουλγαρισμού» της περιοχής «ξεσπιτώνει» περί τους 150.000 ανθρώπους.

³² Βομβαρδισμοί των πόλεων της Λάρισας, της Πάτρας και των Ιωαννίνων.

Στις 16 Μαΐου 1941 η μερίδα ψωμιού μειώνεται στα 60 δράμια (ό.π: 47). Η προειδοποίηση του Γερμανού πρεσβευτή στην Αθήνα Γκύντερ Άλτενμπουργκ για επερχόμενο λιμό και οι πιέσεις για αποστολή «τρένου συσσιτίου για την τροφοδοσία των 60.000 και πλέον ένδεων» και για ανεφοδιασμό από τους «νοτιοανατολικούς δορυφόρους της Γερμανίας» αγνοείται από τον Φύρερ. Το γερμανικό Υπουργείο Εξωτερικών επιμένει να αποδίδει την ευθύνη του επισιτισμού της πόλης στις ιταλικές αρχές³³ (Φλάισερ, 1995: 197). Πριν ακόμα τελειώσει η μάχη της Κρήτης, εμφανίζονται στις 24 Μαΐου οι πρώτες ουρές σε μανάβικα και γαλακτοπωλεία και οι πρώτοι «λαθρέμποροι» στα στενά της πόλης (Χρησιτίδης, 1971: 51). Τον Ιούνιο οι αθηναϊκές εφημερίδες δημοσιεύουν ειδήσεις αυτοκτονιών πολιτών και τον Ιούλιο ειδήσεις των διαδεδομένων πια φαινομένων της «έκθεσης βρεφών» και των θανάτων από ασιτία (Νικολαΐδου, 2018: 32). Την εποχή αυτή ο πρεσβευτής των Η.Π.Α στην Ελλάδα περιγράφει το μέλλον της χώρας με μελανά χρώματα κατά την άφιξή του στη Νέα Υόρκη (Χιονίδου, 2011: 31).

Η πείνα θρέφει την οργή του λαού σύμφωνα με την καταγραφή του Θεοτοκά στο ημερολόγιό του στις 07/07/1941. Την περίοδο αυτή έρχονται σχεδόν απροκάλυπτα στο φως τα κυοφορούμενα από καιρό αρνητικά αισθήματα κατά της Δύσης και των οικονομικών πολιτικών που πρεσβεύει, στο έδαφος της πικρής απογοήτευσης και του πληγωμένου πατριωτισμού για την τροπή της δοξασμένης νίκης στο αλβανικό μέτωπο:

«..ένα συγκεχυμένο ανακάτωμα από αισθήματα των άκρων, εθνικιστικά, φιλοκομμουνιστικά. Γενική άρνηση και της σημερινής κατάστασης και της 4^{ης} Αυγούστου και του Γεωργίου Β' και του πολιτικού κόσμου. Παρατηρώ στους εφένδρους τού αλβανικού μετώπου όλα τά σπέρματα της κομμουνιστικής επανάστασης καί τού αρχικού φασισμού τού 1920...όλα αυτά στή διάθεση της τύχης, της κατεύθυνσης πού θά πάρει ξαφνικά ο αέρας όταν ελευθερωθεί ο τόπος. Κάτω απ' όλα αυτά τό σιγανό καί αδυσώπητο άπλωμα της πείνας, η αγανάχτηση των αδικημένων τάξεων πού αυξάνει απειλητικά μέσα στό γενικό ξεχαρβάλωμα της κοινωνικής καί οικονομικής μάς ζωής..» (Θεοτοκάς, 2014: 262).

³³ Η Αθήνα υπαγόταν στην ιταλική ζώνη κατοχής μαζί με το μεγαλύτερο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, τις Κυκλάδες και τα νησιά του Ιονίου. Στη γερμανική ζώνη υπαγόταν ο Πειραιάς, η Κρήτη, η Θεσσαλονίκη, η κεντρική Μακεδονία, τα σύνορα με την Τουρκία στην ανατολική Θράκη, η Λέσβος, η Χίος και η Λήμνος. Στη βουλγαρική ζώνη κατοχής υπαγόταν η ανατολική Μακεδονία και η δυτική Θράκη (Mazower, 1994: 46-48).

Ο Θεοτοκάς προοικονομεί κατά τη γνώμη μου τη ριζοσπαστικοποίηση της δράσης του ελληνικού λαού στο πλαίσιο του κενού εξουσίας³⁴ που, όπως ήδη σχολίασα, εισήγαγε η Κατοχή. Μεγάλη μερίδα κόσμου αναζητά τρόπους και στρατηγικές επιβίωσης μακριά από το προπολεμικά καθιερωμένο πλέγμα σχέσεων εξουσίας. Ξεκινούν οι παράνομες εξορμήσεις στην ύπαιθρο παρά τις απαγορεύσεις των μετακινήσεων.

Ανήσυχο και ευαίσθητο στα φιλοκομμουνιστικά και εθνικιστικά αισθήματα που διαχέονται στο λαό, το Φόρεϊν Όφφισ δεν αργεί να δραστηριοποιηθεί. Αντιμέτωπο με το ενδεχόμενο κλιμάκωσης εχθρικών προς την Αγγλία συναισθημάτων λόγω της τακτικής του αποκλεισμού, ζητά την αξιολόγηση της κατάστασης στην Ελλάδα. Η έκθεση που υποβάλλεται στις 11/07/1941 είναι ενδεικτική της σύγκρουσης των αξιών για την κυρίαρχη οργανωτική αρχή της Ευρωπαϊκής κοινότητας που εντοπίζεται στον πυρήνα της στρατιωτικής σύρραξης, συμπαρασύροντας υποχρεωτικά και την Ελλάδα:

«Είναι σημαντικό να έχουμε ένα υγιή πληθυσμό 7 ¹/₂ εκατομμυρίων αγγλόφιλων Ελλήνων για να ενισχύσουμε τη μεταπολεμική μας θέση στην Ανατολική Μεσόγειο, ή να αποδεχθούμε τη μείωση του πληθυσμού της Ελλάδας σε πέντε εκατομμύρια³⁵, τη μείωση του ελληνικού πληθυσμού από την πείνα, την καταστροφή της υγείας του-και κυρίως των παιδιών- καθώς και τη μεταστροφή των διαθέσεων του σε βίαια αντιβρετανικές; Πρέπει να ζυγισθούν πολύ αποφασιστικά τα υπέρ και τα κατά, πριν αποφασίσουμε να εγκαταλείψουμε την Ελλάδα σε λιμοκτονία. Επίσης πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι οι Έλληνες δεν θα λιμοκτονήσουν σιωπηλά. Επιπλέον θα πρέπει να υπολογίσουμε τον αντίκτυπο στην κοινή γνώμη των Η.Π.Α» (Φλάισερ, 1995: 193).

Στις 19/07/1941 ο Βρετανός Υπουργός Εξωτερικών Anthony Eden εκφράζει τους φόβους του για την εξέλιξη της διατροφικής κρίσης στην Ελλάδα στον Υπουργό Οικονομικού Πολέμου Hugh Dalton. Προσδοκώντας ωστόσο σε αναταραχές και εξεγέρσεις εις βάρος των δυνάμεων Κατοχής, που θα μπορούσε να επιφέρει ο ναυτικός αποκλεισμός της ηπειρωτικής Ευρώπης, το πολεμικό συμβούλιο της Αγγλίας κρατά στάση ανένδοτη ως προς την άρση των απαγορεύσεων. Πέφτουν στο κενό τα διαβήματα

³⁴ Σύμφωνα με τον Αντώνη Λιάκο το κενό εξουσίας ήταν ένα κενό εδαφικό και χρονικό, εξαιτίας των σύντομων καταγιστικών επιδρομών των δυνάμεων κατοχής που δεν επιδίωκαν τη διάρκεια της εδαφικής κυριαρχίας. Στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού ήθους του πολέμου που διεξήγαγαν οι ναζί, ο στόχος των επιθέσεων ήταν η εξόντωση, η νομιμοποίηση του πολέμου και όχι η νομιμοποίηση της κυριαρχίας στις ζώνες κατοχής (Λιάκος, 2019: 196-197).

³⁵ Η διαγραφή στο πρωτότυπο σύμφωνα με τον Φλάισερ.

του Βατικανό σε Αγγλία και Αμερική μέσω του αποστολικού αντιπροσώπου σε Ελλάδα και Τουρκία Roncalli (Χιονίδου, 2011: 32) και οι επανειλημμένες εγγυήσεις Γερμανών και Ιταλών στη κυβέρνηση Τσολάκογλου και στον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό ότι δεν επρόκειτο να «παρενοχλήσουν» φορτηγά πλοία με τρόφιμα, που προορίζονται για τον Ελληνικό λαό (Φλάισερ, 1995: 203-204). Κατά τον ίδιο τρόπο αντιμετωπίζονται και οι χλιαρές εκκλήσεις του εξόριστου πρωθυπουργού Τσουδερού στη βρετανική κυβέρνηση για αποστολή βοήθειας στη χώρα ο οποίος ωστόσο αναγνωρίζει τον αποκλεισμό ως «αναγκαίο κακό»³⁶ (Χιονίδου, 2011: 33). Καθώς πληθαίνουν στο εσωτερικό της Βρετανίας οι φωνές υπέρ της επίλυσης της κρίσης στην Ελλάδα, ιδρύονται στο Λονδίνο ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός και η ανθρωπιστική οργάνωση Oxfam (ό.π: 32). Στις 28/07/1941 ο Dalton συναινεί στη μεταφορά τροφίμων από ουδέτερες χώρες όπως η Τουρκία, χωρίς ωστόσο να διαπραγματεύεται την άρση του αποκλεισμού (Φλάισερ, 1995: 202). Η αδιαλλαξία του αυτή ενισχύεται επιπλέον από την ουδέτερη στάση που επιμένει να κρατά η κυβέρνηση των Η.Π.Α.

Την περίοδο αυτή η Άγκυρα προσφέρεται να συμψηφίσει τις Ελληνικές καταθέσεις κλήρινγκ με τρόφιμα κατόπιν συμφωνίας της εξόριστης κυβέρνησης (ό.π). Η καθυστέρηση ωστόσο της συναίνεσης του Τσουδερού παρά τα επίμονα διαβήματα επιφανών Αθηναίων πολιτικών έχει σαν αποτέλεσμα να χαθεί μια σημαντική ευκαιρία ανακούφισης του υποσιτισμένου λαού και το τουρκικό φορτηγό ανεφοδιασμού «Κουρτουλούς» ξεκινά για το πρώτο του ταξίδι στα μέσα Οκτωβρίου 1941 (ό.π: 203). Το μικρό αυτό πλοίο μετέφερε μέχρι τον Αύγουστο του 1942³⁷ 20.000 από τους 50.000 συμφωνημένους τόνους τροφίμων και κυρίως αποξηραμένων λαχανικών³⁸. Η ποσότητα αυτή ήταν ελάχιστη συγκριτικά με τον όγκο τροφίμων που διοχετεύτηκαν στη μαύρη αγορά μέσω των παράνομων, ατομικών μετακινήσεων στις ζώνες παραγωγής της Ελληνικής υπαίθρου τον δύσκολο χειμώνα 1941-42 και που υπολογίζεται σε 10.000

³⁶ Η ιδιαίτερη σχέση του εξόριστου πρωθυπουργού και του Γεωργίου Β' υπαγόταν στην υποστήριξη των βρετανικών συμφερόντων που θα εξασφάλιζε η επιστροφή του βασιλιά με τη λήξη του πολέμου και εξηγεί και την αμοιβαία υποστήριξη της πολιτικής του αποκλεισμού (Φλάισερ, 1989: 185-192).

³⁷ Τότε βυθίστηκε από καταιγίδα στη θάλασσα του Μαρμαρά.

³⁸ Για τούτο ευθύνεται η καθυστέρηση από μέρους του πρέσβη της εξόριστης κυβέρνησης στην Άγκυρα και προσωπικού φίλου του Τσουδερού, να εξασφαλίσει την εγκεκριμένη ποσότητα. Η απόφασή του συνέπεσε με την τουρκική επιστράτευση και κατά συνέπεια με την εξαφάνιση των διαθέσιμων και θρεπτικών αποθεμάτων τροφίμων από την τουρκική αγορά (Φλάισερ, 1989: 203).

τόνους τον μήνα ή σε 300-350 τόνους την ημέρα (Μαργαρίτης, 1993: 90). Η μαύρη αγορά εμφανίστηκε, όπως ήδη ειπώθηκε, λίγο πριν το τέλος του ελληνοϊταλικού πολέμου στο έδαφος ρηξικέλευθων και αποφασιστικών πρωτοβουλιών της βάσης για την επιβίωση, που οδήγησαν σε συστηματικά και συλλογικά οργανωμένα ταξίδια ανεφοδιασμού στη παραγωγική ύπαιθρο (Μαργαρίτης, 1993: 86-89). Επρόκειτο στην πλειονότητα για παράνομες μετακινήσεις που συνιστούσαν «ρωγμές» στο σύστημα των απαγορεύσεων. Την κρίσιμη περίοδο της έλλειψης τροφής από τον Οκτώβριο '41 έως τον Απρίλιο '42 εισήγαγαν και καθιέρωσαν σταδιακά ένα ανεπίσημο παράνομο πλέγμα αρχών και κανόνων ανεξάρτητο των ιεραρχημένων σχέσεων εξουσίας του προπολεμικού αστικού κράτους με στόχο την επιβίωση (ό.π:97). Το πλέγμα αυτό αντλούσε από τις εμπειρίες της κινητικότητας τόσο των στρατευμένων του αλβανικού μετώπου όσο και του άμαχου πληθυσμού, σε συνδυασμό με εκείνες της επινοητικότητας που κληροδότησαν οι οικονομικές δυσκολίες του Μεσοπολέμου και η προσφυγιά μα και του συνασπισμού των συμφερόντων, της αλληλεγγύης και του κοινοτισμού³⁹ που χαρακτήριζαν τις προσφυγικές συνοικίες απ' όπου προέρχονταν και τα πρώτα θύματα του λιμού (Λούκος, 2007: 234). Οι σχέσεις των ανθρώπων στις γειτονιές στην Κοκκινιά στην Καλλιθέα, στο Αρμένικο Δουργούτι, στην Καισαριανή, στο Γκύζη εξασφάλισαν ασυλία στα παράνομα δίκτυα διανομής τροφίμων. Τα προστάτεψαν από τους κρατικούς ελέγχους, από τις κλοπές που χαρακτήριζαν τη γενικευμένη αναρχία της Κατοχής και το σημαντικότερο από τα κυκλώματα ομοεθνών που κερδοσκοπούσαν, διακινώντας μεγάλες ποσότητες τροφίμων υπό την προστασία και τη συνεργασία των κατακτητών στο απρόσωπο κέντρο της πόλης (ό.π: 98-102).

Την εποχή αυτή εμφανίζονται οι πρώτοι θάνατοι από αστία. Από την 1^η Οκτωβρίου η μερίδα του ψωμιού μειώνεται σε 30 δράμια: «ο κόσμος είναι ανάστατος. Ο καιρός κρύωσε, το ξεροβόρι θερίζει τους πεινασμένους και ο χειμώνας δεν είναι μακριά. Η σκοτεινή ματιά του πεινασμένου λαού προδίδει μίσος, πίκρα και χολή» (Δούνιας,

³⁹ Η εμπειρία της προσφυγιάς μετά το 1922 κληροδότησε στους κατοίκους των συνοικισμών ισχυρούς δεσμούς αλληλεγγύης και συνοχής απέναντι σε κάθε πρόβλημα της ζωής μικρό ή μεγάλο. Ο κοινοτισμός αποτέλεσε το υπόβαθρο των δράσεων που οργανώθηκαν με στόχο την επιβίωση και την προϋπόθεση του επερχόμενου κοινωνικού και πολιτικού ριζοσπαστισμού (Λιάκος, 2007: 216).

1987: 87)⁴⁰. Στις 6 Οκτωβρίου η επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού αποχωρεί, χωρίς να παραδώσει τα τρόφιμα, που στέλνουν οι Έλληνες της Αμερικής εξαιτίας της υψηλής προμήθειας που ζητούν οι Γερμανοί και «ο Ελληνικός λαός μένει με τα σάλια στο στόμα» (ό.π.: 89). Παρόμοια ήταν και η τύχη του φορτηγού πλοίου που έφθασε λίγες μέρες αγρότερα από τη Σουηδία με τρόφιμα και ιατροφαρμακευτικό υλικό που συλλέχθηκαν κατόπιν εράνου εθελοντικής επιτροπής φιλελλήνων. Το φορτίο δεν έφτασε στον προορισμό του εξαιτίας του βρετανικού αποκλεισμού (Αθανασίου, 2018: 27). Ο επαπειλούμενος λιμός και οι αρνητικές επιπτώσεις που θα μπορούσε να έχει για τους Γερμανούς στις διπλωματικές τους σχέσεις με τη γειτονική Τουρκία, οδηγεί στην ελεγχόμενη άρση των απαγορεύσεων κατόπιν διαταγής των δυνάμεων Κατοχής το δεύτερο δεκαήμερο του Οκτωβρίου (Μαργαρίτης, 1993: 102-125). Τότε επιτρέπεται η μεταφορά τροφίμων σε μικρές ποσότητες. Το κράτος προτρέπει στη συνεταιριστική δράση και σε πρωτοβουλίες που θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν τρόφιμα σε ευρύτερες της στενής οικογένειας ομάδες. Καθώς προχωρά ο χειμώνας και ο λιμός απλώνει το δίχτυ του, νομιμοποιούνται οι μετακινήσεις σε μεγαλύτερη απόσταση και οι μεταφορές ολοένα και μεγαλύτερων ποσοτήτων τροφίμων. Συνάμα αυξάνεται ραγδαία ο αριθμός των υπαλλήλων του δημοσίου και των ελεύθερων επαγγελματιών που οργανώνονται σε προμηθευτικούς συνεταιρισμούς με στόχο τη διαπραγμάτευση και την απόσπαση σημαντικών αποθεμάτων πρώτων υλών από τους παραγωγούς και την έκδοση διατακτικών σίτισης από τις αρχές (Μαργαρίτης, 1993: 102-104, Χιονίδου, 2011: 137).

Η θνησιμότητα αυξάνεται κατακόρυφα από τον Δεκέμβριο 1941 έως τα μέσα του Ιανουαρίου 1942. Την κρίσιμη αυτή περίοδο συνεχίζονται σύμφωνα με τον Mazower (1994) οι εξαγωγές προϊόντων στο Ράιχ (Mazower, 1994: 58, 72). Οι απώλειες που υπολογίζονται σε 300 ζωές ημερησίως (Χανδρινός, 2018: 212-215) οφείλονται επιπλέον στην έκθεση των κατοίκων της πόλης σε ασθένειες μολυσματικές και στο κρύο του χειμώνα που σπατάλησε το διαθέσιμο της αντοχής των ανθρώπων. Καθοριστική προς

⁴⁰ Πρόκειται για την περίοδο αποκορύφωσης του ναζιστικού εγχειρήματος και ριζοσπαστικοποίησης των πρακτικών εξόντωσης των κατακτημένων λαών εξαιτίας της βεβαιότητας των Γερμανών για τη θετική έκβαση της επιχείρησης εισβολής στη Σοβιετική Ένωση και την κατάληψη της Μόσχας (Mazower, 2013: 148).

αυτή την κατεύθυνση ήταν η έλλειψη σε κάρβουνο⁴¹, οι συνεπαγόμενες διαρκείς διακοπές ρεύματος και η δυσλειτουργία του σιδηροδρομικού δικτύου που δυσκόλεψε τα ταξίδια αναζήτησης τροφής στην ύπαιθρο (Μαργαρίτης, 1993: 90). Τα πρώτα θύματα της επιδημίας θανάτου που χτύπησε την Αθήνα, προέρχονται, όπως ήδη ειπώθηκε, από τις φτωχές εργατικές νοτιοδυτικές συνοικίες της Αθήνας και του κέντρου (Λούκος, 2007: 234) και από τους «παραγκομαχαλάδες», τις συνοικίες με καλύβες από τενεκέ και σανίδες όπου ζούσαν χιλιάδες πρόσφυγες της Μικρασίας (Mazower, 1994: 61). Άνθρωποι φτωχοί, άνεργοι, αποκομμένοι από τις σχέσεις παραγωγής και από τις θεσμικές ή ανεπίσημες δομές πρόνοιας, είτε άνθρωποι που βρέθηκαν απομονωμένοι στην πρωτεύουσα χωρίς πρόσβαση σε συσσίτια, ή σε δίκτυα υποστήριξης και βοήθειας μακριά από τις πατρίδες τους (Χανδρινός, 212-213). Πρόσφυγες του 1922 που δεν πρόλαβαν να ενσωματωθούν στις δομές της πόλης, περιθωριακοί, τραυματίες πολέμου σε νοσοκομεία, φυλακισμένοι, έγκλειστοι σε άσυλα και ψυχιατρεία, κομμουνιστές κρατούμενοι του μεταξικού καθεστώτος σε φυλακές, βρέφη και παιδιά σε βρεφοκομεία, αποκλεισμένοι στρατιώτες νησιών όπως της Κρήτης, συνταξιούχοι, τεχνίτες, μικροκαταστηματάρχες, μισθωτοί, εργάτες, αποτέλεσαν την πρώτη, εύκολη λεία της στρατηγικής διαχείρισης της θνητότητας στο πλαίσιο της ολοκληρωτικής αποδιάρθρωσης της ζωής. Σ' αυτή συνέβαλλαν η άνιση πρόσβαση σε τρόφιμα, η διάλυση της κοινωνικής συνοχής και η βίαιη ανακατάταξη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων στο έδαφος της αισχροκέρδειας και του ακόρεστου πλουτισμού όσων συνεργάστηκαν με τους κατακτητές. Η θλιβερή εικόνα της πόλης της Αθήνας μαρτυρά την εγκατάλειψη σ' έναν βουβό, ταπεινωτικό, ανώνυμο, καθημερινό θάνατο:

«Στρώμα λευκό, σαν σάβανο το χιόνι, η γης και πάνω ώχρινα φύλλα δέντρων. Σκουπίδια, ντενεκέδες ξέχειλοι, κι όλο χαρτιά στους κεντρικούς τους δρόμους, στις συνοικίες πάψαν να ουρλιάζουν τα σκυλιά τις νύχτες και γάτες με ορθάνοιχτες κοιλιές απ' τους σκύλους σπαραγμένες, κι όλο καπνοί κι αλλόκοτες οσμές...κατσαρόλια βρόμικα, σακούλες λιγδωμένες, κίτρινες φάτσες άπλυτες τ' ανθρωπομάζεμα που ξύνεται σειρά ατελείωτη, μυρμήγκια, τα χαράματα που προχωρεί ο λαός με χειραμάξια στα κοντινά τα δάση για καυσόξυλα. Ρημάζει ο τόπος, λογής λογής πολύχρωμα μπαλώματα, κουρέλια κρεμασμένα στους ώμους κοκαλιάρικων παιδιών, που οργάνουν ασταμάτητα ολημερίς, με πρησμένα πέλματα τους δρόμους της πρωτεύουσας. Χιλιάδες μάτια αργοσαλεύουνε στις κόγχες

⁴¹ Η πόλη ξέμεινε από κάρβουνο μετά από αεροπορική επιδρομή των συμμαχικών δυνάμεων σε ιταλικά ατμόπλοια που μετέφεραν το καύσιμο στο λιμάνι του Πειραιά (Χαραλαμπίδης, 2012: 77-80).

χωνεμένα κι ολούθε ακούγονται οιμωγές, και κάθε λίγα βήματα τα παρακαλετά. – Πεινάω αδέρφια! Σώστε με! Πεινάω! Πεινάω! Πεινάω!» (Φέρτης, 2003: 31).

Οι φωτογραφίες των θυμάτων της πείνας που αποθανάτιζαν με κίνδυνο της ζωής τους ρεπόρτερ και φωτογράφοι της εποχής, που συνεργάζονταν με ειδησεογραφικά πρακτορεία του εξωτερικού και με φιλανθρωπικές οργανώσεις, όπως η Επιτροπή Ελληνικής Πολεμικής Περίθαλψης GWRA(Greek War Relief Association)⁴², έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στη κινητοποίηση της κοινής γνώμης στην Αμερική αλλά και στην Αγγλία. Οι πιέσεις που ασκήθηκαν από την Grwa και από το ελληνικό λόμπι συνέβαλλαν στην αλλαγή πλεύσης της αμερικανικής κυβέρνησης. Στις αρχές του Δεκεμβρίου 1941 οι Η.Π.Α εκφράζουν στη Βρετανία την ανησυχία τους για τις διαστάσεις του λιμού και την «πικρία» για την πολιτική απόφαση της δέσμευσης 350.000 τόνων σιτηρών στην Αίγυπτο, αγορασμένων από την κυβέρνηση Κοριζή πριν την ελληνική συνθηκολόγηση. Η βρετανική Επιμελητεία Μέσης Ανατολής προχώρησε στη δέσμευση του πολύτιμου για το λαό φορτίου με τη συναίνεση της ελληνικής εξόριστης κυβέρνησης (Φλάισερ, 1995: 203, 205,210. Χιονίδου, 2011: 34).

Στο χείλος της καταστροφής ο Τσουδερός αιτείται πια κατηγορηματικά την άρση του αποκλεισμού στον Τσώρτσιλ και στον Ρούσβελτ. Στις 12/01/1941 αποσπά από το βρετανικό πολεμικό συμβούλιο την έγκριση αποστολής 8.000 τόνων σιταριού. Εντωμεταξύ ο κόσμος ξεσηκώνεται στην Αθήνα και παρά τον φόβο των όπλων και των απαγορεύσεων χιλιάδες λαού με επικεφαλής 6.000 ανάπηρους του ελληνοϊταλικού πολέμου διαδηλώνει στις 26/01/1942 υπέρ της επιβίωσης (Νικολαΐδου, 2018: 34). Στις 30/01/1942 αίρονται πλήρως οι απαγορεύσεις μετακινήσεων ανθρώπων και αγαθών στους νομούς Αττικοβοιωτίας, Λοκρίδος και Εύβοιας (Μαργαρίτης, 1993: 27). Το ενδεχόμενο της παραίτησης που υπαινίσσεται τώρα ο εξόριστος πρωθυπουργός, ανοίγει το δρόμο για την από κοινού συναίνεση βρετανικού και αμερικανικού Υπουργικού Συμβουλίου για την άρση του αποκλεισμού (Φλάισερ, 1995: 208). Την οργάνωση της αποστολής βοήθειας ανέλαβε η Σουηδία και στις 07 Αυγούστου του 1941 αναχωρούν τα τρία πρώτα πλοία με σιτηρά και φάρμακα από το Μόντρεαλ (ό.π: 210). Μέχρι τον Μάρτιο του 1945 τα 21 «λευκά πλοία», σουηδικά φορτηγά ναυλωμένα από τον σουηδικό

⁴² Η GWRA δρύθηκε το 1940.

Ερυθρό Σταυρό (Αθανασίου, 2018: 29) μετέφεραν περί τους 600.000 τόννους αγαθών προς όφελος περισσότερων από 3.000.000 ανθρώπων (Φλάισερ, 1995: 210-211) στο πλαίσιο μιας πελώριας επιχείρησης βοήθειας και αλληλεγγύης. Η επιχείρηση αυτή σηματοδύθηκε από ανθρώπινες απώλειες. Τα 9 από τα 21 «Λευκά Πλοία» «ναυάγησαν, προσέκρουσαν σε νάρκες ή χτυπήθηκαν από σύμμαχους και εχθρούς, όχι από παρανόηση» (Αθανασίου, 2018: 37).

Κλείνοντας τη συνοπτική αυτή αναφορά στις πολιτικές παραγωγής και διαχείρισης της επισιτιστικής κρίσης το χειμώνα 1941-42 στην Αθήνα χρειάζεται να αναφερθώ και στα συσσίτια που λειτούργησαν την περίοδο αυτή με ιδιωτική πρωτοβουλία. Επρόκειτο για μια οικεία πρακτική πρόνοιας από τη δεκαετία του 1930 σε αρκετές πόλεις της χώρας προς αρωγή των διατροφικών αναγκών των φτωχότερων κοινωνικών στρωμάτων σε περιόδους κρίσης της οικονομίας και αύξησης της ανεργίας. Την περίοδο του λιμού στην πρωτεύουσα λειτούργησαν συσσίτια υπό την αιγίδα του ΕΟΧΑ (Εθνικός Οργανισμός Χριστιανικής Αλληλεγγύης) που ιδρύθηκε από τον αρχιεπίσκοπο Δαμασκηνό με σκοπό την παροχή βοήθειας, εργασίας, ρουχισμού, θέρμανσης και φαγητού αρχικά σε φτωχές οικογένειες και σε παιδιά προσχολικής ηλικίας (Χιονίδου, 111: 146-148). Συσσίτια οργανώθηκαν και από τη στενά συνδεδεμένη με το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο) Εθνική Αλληλεγγύη, που ιδρύθηκε το καλοκαίρι του 1941 με στόχο την παροχή βοήθειας, την οργάνωση απεργιών και διαδηλώσεων, την απόσπαση τροφίμων, την αναδιανομή πλούτου προς όφελος των πιο αδύναμων (ό.π: 153-154). Στα «κοινοτικά» συσσίτια συμμετείχαν τραπεζικοί, δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι. Τα συσσίτια αυτά θεωρούνταν προνομιούχα εξαιτίας της διαπραγματευτικής ικανότητας απόσπασης μεγάλων αποθεμάτων τροφίμων, που εξασφάλιζε η νευραλγική θέση των υπαλλήλων αυτών στον κρατικό μηχανισμό. (ό.π: 152). Τέλος η επιλεκτική διανομή συσσιτίων σε βιομηχανικούς εργάτες αποσκοπούσε στην εξασφάλιση της παραγωγικής τους ικανότητας, σε μια πόλη όπου παρά τις ολέθριες συνέπειες του υπερπληθωρισμού διατηρήθηκε ο κανόνας μεγιστοποίησης του κέρδους και οι όροι της ελεύθερης αγοράς. (Χατζηιωσήφ, 2007: 194, 199, 202, Θωμαδάκης, 2006: 128).

Κεφάλαιο τέταρτο

«Νύχτα και Ομίγλη»: Βία και Τρομοκρατία η “Νέα Τάξη”

«.....Άγχος τρομερό μέχρις ότου δούμε τ' αδέρφια μας να γυρίσουν απ' το σχολείο ή απ' οπουδήποτε. Άγχος να βγαίνει ο γονιός να ψωνίσει και να γυρίζει μ' άδεια χέρια. Άγχος να βρίσκει κάτι το φαγώσιμο και να μην έχει λεφτά να το πληρώσει. Να πέφτεις στο κρεβάτι να κοιμηθείς, συνήθως νηστικός, με το άγχος μήπως σου κτυπήσουν τα χαράματα την πόρτα για να σου επιτάξουν το σπίτι και σε πετάξουν στο δρόμο μέσα στο κρύο της νύχτας χωρίς καμιά δικαιολογία. Να προσπαθείς να κοιμηθείς στο κρεβάτι σου και να μην ξέρεις αν οι εκρήξεις που ακούς θα φθάσουν μέχρι τη γειτονιά σου κι αν οι Κατοχικές δυνάμεις έχουν βάλει στο σημάδι το δικό σου σπίτι να το τινάζουν στον αέρα για να κλείσουν το δρόμο με τα χαλάσματά του. Να προσπαθείς να κλειδομανταλώσεις το σπίτι σου για ν' ακούσεις στο ραδιόφωνο τη φωνή της ελευθερίας και να μην ξέρεις ποιος σε παρακολουθεί και ποιος θ' ακούσει τη φωνή σου για να σε καταδώσει....άγχος να σηκώνεσαι το πρωί να πας να καθήσεις στην ουρά να πάρεις με το δελτίο το ψιχίο που σου ανήκει και μετά από ώρες να γυρνάς άπρακτος στο σπίτι με άδεια τα χέρια και θεονήστικος...να περιμένεις με αγωνία ν' ανοίξει η μάνα σου το ντουλάπι να βγάλει από μέσα τ' άδεια χαρτιά από τις προπολεμικές σοκολάτες για να τα...μυρίσεις. Να δοκιμάζουν οι γονείς σου άπειρες μαγειρικές συνταγές για να δώσουν κάποια καλύτερη εμφάνιση στο πατατάλευρο, στο μπιζελάλευρο, στο κουκουτσάλευρο, στους μαμουνοκεφτέδες ή σ' άλλα χιλιάδες παρόμοια τέτοια επινοήματα της εποχής για να σε ταΐσουν και το αποτέλεσμα να είναι τραγικό και εσύ να μένεις με την ψευδαίσθηση ότι έφαγες» (Βλασσόπουλος, 2002: 115-116).

Στις 07 Ιουλίου 1941 ο Θεοτοκάς παρατηρεί και καταγράφει στο ημερολόγιό του το γενικό «ξεχαρβάλωμα» της οικονομικής και της κοινωνικής ζωής της Αθήνας, (Θεοτοκάς, 2011: 262). Οι πρακτικές απαλλοτρίωσης των γερμανικών στρατευμάτων και οι πολιτικές της σιτοδείας που απορρύθμισαν, όπως είδαμε, την ελληνική κοινωνία, προετοίμασαν το έδαφος του σχεδίου της πλήρους υποταγής στη Νέα Τάξη. Το σχέδιο αυτό μπήκε σε εφαρμογή μετά τη μάχη της Κρήτης τον Μαΐο του 1941 και ειδικότερα με τις πρώτες ενδείξεις απείθειας των Ελλήνων πολιτών και άρνησης συνεργασίας με τους κατακτητές. Η τρομοκρατία αποτέλεσε τη ρομφαία της εξουσίας των Ες-Ες⁴³. Η αστυνόμευση των ανατολικών εδαφών της κατεχόμενης Ευρώπης από την παραστρατιωτική οργάνωση του ναζιστικού κόμματος έλαβε χώρα στο πλαίσιο της

⁴³ «Εν μέρει απειλή και εν μέρει εταίροι της Βέρμαχτ» τα Ες Ες αποτέλεσαν σύμφωνα με τον Mazower εργαλείο μύησης του Γερμανικού στρατού στην ωμή βία και στην τρομοκρατία που εντοπίζονταν στον πυρήνα των ιδεολογιών της ναζιστικής κοσμοθεωρίας (Mazower, 2013: 177-178, Mazower, 1994: 19).

ριζοσπαστικοποίησης του πολέμου και των ακραίων ναζιστικών πρακτικών εξόντωσης,⁴⁴ που σηματοδότησε η επιχείρηση Μπαρμπαρόσσα με την εισβολή του γερμανικού στρατού στη Σοβιετική Ένωση τον Ιούνιο 1941 (Mazower, 2013: 177-178). Πιο συγκεκριμένα οι Γερμανοί επένδυσαν στο άγχος, που γεννά η ανασφάλεια και η αβεβαιότητα μπροστά στην απώλεια των οικείων και σταθερών προσδιορισμών της ζωής στην κοινότητα. Αποσκοπούσαν έτσι στην καθιέρωση ενός μόνιμου, βασανιστικού και αγωνιώδους συναισθήματος κινδύνου ενώπιον ενός αβέβαιου και απειλητικού για τη ζωή μέλλοντος. Σε συνδυασμό με την πείνα το συναίσθημα αυτό παρέλυε κάθε αντίδραση, αιχμαλωτίζοντας το άτομο και το δυναμικό της δράσης του στην απάθεια (Σκούρας, Χατζηδήμος, Καλούσης, Παπαδημητρίου, 2011: 116-117, 275).

Προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε καθοριστική η τακτική της εισαγωγής του τρόμου στην καθημερινότητα και στον ψυχισμό των Αθηναίων, όπως και όλου του πληθυσμού στην κατεχόμενη Ευρώπη. Η βία αποτέλεσε το καινούριο υφάδι της ζωής των αμάχων. Η “Νέα Τάξη” έφερε εκτελέσεις, εκτοπίσεις, βασανιστήρια, μπλόκα, αφίσες στους τοίχους για τιμωρητικά αντίποινα, ειδήσεις απ’ όλη την Ελλάδα για ομαδικές εκτελέσεις στο ραδιόφωνο και στα έντυπα μέσα της εποχής, άσκοπους πυροβολισμούς-ντουφεκίες που «σε σφάζουν μέσα στη γαλήνη της νύχτας» (Δούνιας, 1987: 52-53), νύχτες γεμάτες ανώνυμα πτώματα που βλέπουν το φως της ημέρας «τυλιγμένα σε λινάτσες» (Θεοτοκάς, 2011: 307), νυχτερινές αεροπορικές επιδρομές των Άγγλων. Το μυστήριο και το άγνωστο που χαρακτήριζαν αυτές τις αιφνιδιαστικές επιθέσεις παραβίαζαν κάθε γνώριμη και οικεία συνθήκη. Συνέτριπταν κάθε αίσθηση ασφάλειας και συντηρούσαν το ψυχολογικό καθεστώς της «αγχώδους αναμονής» (Σκούρας κ. ά., 2011: 133). Συντηρούσαν με άλλα λόγια μια παγωμένη στάση απέναντι στο αναπόφευκτο μιας αόριστης, ακαθόριστης, σκοτεινής, απρόβλεπτης, ωστόσο πανταχού παρούσας απειλής, που δεν παρέλειπε να τονίζει emphatically το εύθραυστο και το προσωρινό της ύπαρξης. Οι

⁴⁴ Οι Σοβιετικοί αιχμάλωτοι πολέμου είτε θανατώνονταν μαζικά, είτε υποχρεώνονταν σε νηστεία ή σε εξαντλητικές μέχρι θανάτου πορείες. Οι πρακτικές αυτές σε συνδυασμό με τα εγκαίνια των μαζικών εκτελέσεων σε θαλάμους αερίων το Φθινόπωρο 1941 στο Μινσκ βαναυσοποιούν τον πυρήνα της ναζιστικής ταυτότητας, επενδύοντάς τη με σαδιστικά βίαια συναισθήματα και νοοτροπίες ως προς τη μεταχείριση των λαών υπό Κατοχή (Mazower, 2013: 170-178, Mazower, 1994: 100). Επιπλέον τον Σεπτέμβριο 1941 σε μια «μυστική σύσκεψη αξιωματικών» στη Θεσσαλονίκη αποφασίζεται η εντατικοποίηση της εκπαίδευσης του γερμανικού στρατού, ώστε να «εξασφαλίζεται η καταστολή της προσωπικής θέλησης, η άνευ όρων υπακοή και η μηχανική εκτέλεση των διαταγών των ανωτέρων (Χανδρινός, 2018: 93).

κατακτητές φρόντιζαν, να συντηρούν την αίσθηση αυτή του γενικευμένου αγχώδη φόβου συνεπικουρούμενοι από τρομοκρατικές οργανώσεις που έκαναν ηχηρή τη σκοτεινή παρουσία τους με συμβολισμούς όπως «Νύχτα και Ομίχλη» (ό.π: 120) και με μυστηριώδεις εξαφανίσεις πολιτών. Συνάμα επιδίδονταν σε θεαματικές πρακτικές επίδειξης δύναμης που αποσκοπούσαν στη πλήρη, βουβή υποταγή:

«Καθημερινά πήγαινα στην πλατεία Κλαυθμώνος για κάποιο συσσίτιο, δηλαδή μερικά όσπρια σε νερό, φαί υποτίθεται. Ουρά ατελείωτη για να πάρεις το πολύτιμο αυτό φαγητό. Κάποιος αχρείος Γερμανός που έτρωγε επιδεικτικά ένα μεγάλο κομμάτι τυρί με λίγο ψωμί και βλέποντας τα παιδάκια να τον κοιτάζουν πεινασμένα, πετάει το κομμάτι το τυρί, τρέχει ένα παιδάκι να το πάρει, οπότε με τη μπότα του, του έλωσε το τρυφερό και σκελετωμένο χεράκι. Καταλαβαίνετε τι σπαραγμός έγινε, αλλά πώς τολμούσες να μιλήσεις» (Καζάσογλου, 2002: 225).

Βασική συνιστώσα παρόμοιων περιστατικών θηριωδίας ήταν η ενίσχυση, της εναγώνιας βασάνου που προηγείται του θανάτου, η σταδιακή εξαθλίωση, η υποχώρηση του ανθρώπινου από την απλή βιολογική ύπαρξη, η παραγωγή «αποφλοιωμένων» ανθρώπων σύμφωνα με τους μελετητές της ψυχολογίας της Κατοχής (Σκούρας κ.ά., 2011: 372). Ήταν συνάμα και η καταστολή των αισθημάτων της οργής, της αγανάκτησης και της επιθετικότητας μπροστά στην αδικία, που ξεχείλιζαν στα χρόνια της Κατοχής (ό.π: 125) και που θα μπορούσαν να εμπνεύσουν και να υποστηρίξουν τη βούληση και την οργάνωση της δράσης για αντίσταση. Η παραγόμενη από το άγχος οδύνη για το άγνωστο περιόριζε σημαντικά τη δυνατότητα του εαυτού για πρωτοβουλία, ανάληψη της ευθύνης της επιβίωσης και απόπειρα κυριαρχίας της δράσης του. Επιπλέον οι πρακτικές δυσκολίες της επιβίωσης εξαντλούσαν τις ζωτικές δυνάμεις των ανθρώπων, γιατί απαιτούσαν διαρκείς, ακατάπαυστες προσαρμογές στις συνθήκες της ανεπάρκειας τροφής, στο κρύο, στις διακοπές της ηλεκτροδότησης και της υδροδότησης, στην έλλειψη συγκοινωνιών και στη συνεπαγόμενη εξαντλητική πεζοπορία (Δούνιας, 1987: 98). Σ αυτό το σκοτεινό πλαίσιο δεν άργησαν να εμφανιστούν φαινόμενα οπισθοδρόμησης της προσωπικότητας (Σκούρας κ.ά: 260-265). Σταδιακά υποχώρησαν οι ηθικές αξίες και οι ανώτερες πνευματικές λειτουργίες. Στη θέση τους αναδύθηκαν πρωτόγονα και επιθετικά ένστικτα, που εξυπηρετούσαν με κάθε τρόπο την πρωταρχική ανάγκη της επιβίωσης, εις βάρος του συνόλου των αξιών της αυταπάρνησης και της αλληλεγγύης που συντηρούσαν μέχρι πρότινος τους δεσμούς συνοχής της κοινότητας. Η

επερχόμενη ρήξη αυτών των δεσμών και η απομόνωση των ανθρώπων σ' έναν μοναχικό, εγωϊστικό, μακάβριο αγώνα ζωής και θανάτου αναπαρήγαγε την ατελέσφορη και αποσυνθετική σύγκρουση στα θεμέλια της ψυχικής τους ζωής. Οι Αθηναίοι μοιραία υποχρεώνονταν σε μια σταδιακή, όμως ατελείωτη πορεία από απαρνήσεις, αποδοχές και συγκαταβάσεις, όσο προχωρούσε ο λιμός το χειμώνα 1941-42. Επρόκειτο για απέλπιδες απόπειρες του εαυτού να διαμορφώσει ένα ευνοϊκό και ασφαλές μέλλον μέσα στο ρευστό και αστάθμητο περιβάλλον της Κατοχής, καταδικασμένες στο πλαίσιο της αποδιαρθρωτικής αίσθησης της αγχώδους απειλής και το σημαντικότερο του ανώνυμου, αθόρυβου, εξουθενωμένου θανάτου της πείνας.

Κεφάλαιο πέμπτο

Λιμός: «Ψυχοπαθολογία της Πείνας»

Η πείνα αποτέλεσε σύμφωνα με τους μελετητές της ψυχοπαθολογίας της Κατοχής τη σημαντικότερη συνθήκη διαμόρφωσης μιας στάσης παθητικότητας. Η στάση αυτή ενισχύονταν επιπλέον, όπως είδαμε, από το γενικότερο κλίμα τρομοκρατίας που επιμελώς φρόντιζαν να συντηρούν τα στρατεύματα Κατοχής. Η πείνα αποδείχθηκε το αποτελεσματικότερο και συστηματικότερο όπλο απόσπασης κάθε σκέψης βουλευτικής και πάλης υποστηρικτικής μιας στάσης αντίστασης στους κατακτητές. Αυτό αποδεικνύεται και από τη στρατηγική τακτική εντατικοποίησης των στερήσεων τροφίμων σε κάθε αποτυχία των Αξονικών δυνάμεων και σε κάθε επιτυχία της οργανωμένης Αντίστασης στην κατεχόμενη Ελλάδα, όπως εξάλλου και στην υπόλοιπη Ευρώπη υπό Κατοχή (ό.π: 328-329).

Οι σωματικές και οργανικές αλλοιώσεις οι προερχόμενες από την πείνα και οι επιπτώσεις τους στον ψυχισμό έσπρωξαν τους ανθρώπους της Κατοχής σε μια πανικόβλητη, μανιακή συμπεριφορά ακατάσχετης βουλιμίας, σε μια «πραγματική μανία επιβίωσης» (ό.π.) τόσο πιο έντονη, απελπισμένη και εγωϊστική, όσο περισσότερο αυξάνονταν οι στερήσεις και οι αιφνιδιαστικές ανατροπές ή και οι πολυήμερες διακοπές στη διανομή τροφίμων και πρώτων υλών. Η μανία αυτή έπαιρνε διαστάσεις αχαλίνωτες στο πλαίσιο της κατακόρυφης αύξησης της θνησιμότητας στην καρδιά του λιμού στην Αθήνα το χειμώνα 1941-42 και του φόβου της έκθεσης, της εγκατάλειψης σε βουβό, ανώνυμο και ταπεινωτικό θάνατο. Τα εξαθλιωμένα, σκελετωμένα και παραμορφωμένα σώματα των λιμοκτονούντων, που περισυλλέγονταν από τους δρόμους της Αθήνας ενταφιάζονταν κατά εκατοντάδες σε κοινούς ομαδικούς τάφους⁴⁵:

«Άνδρες και γυναίκες έπεφταν αποκαμωμένοι στους δρόμους της Αθήνας και πολύ συχνά πέθαιναν. Τη νύχτα άκουγε κανείς ανθρώπους πλαγιασμένους στα κρεβάτια τους να φωνάζουν με βασανισμένη φωνή “πεινώ, πεινώ”. Κάθε μέρα τα κάρνα μετέφεραν στο νεκροτομείο εκατοντάδες πτωμάτων, τα οποία θάπτονταν σε κοινούς τάφους. Η εξάντλησις βοηθούμενη από το κρύο του Δεκεμβρίου και Ιανουαρίου θέριζε προ πάντων τους αδύνατους οργανισμούς. Γέροι, άρρωστοι, ασθενικά παιδιά πέθαιναν σιωπηλά. Η αγωνία των άλλων που ξέφυγαν αυτή την πρώτη εκατόμβη,

⁴⁵ «Εκατοστάρια» ήταν οι ομαδικοί τάφοι των 100 θυμάτων στα νεκροταφεία της πόλης (Σκούρας κ.ά., 2011: 289).

είχε λάβει φρικτή όψη. Το πεινασμένο πλήθος έτρεχε στους δρόμους, αρπάζοντας, καταβροχθίζοντας οποιαδήποτε απορρίματα. Οι άνθρωποι αυτοί είχαν τραγική όψη, ντυμένοι με βρώμικα κουρέλια και με πρόσωπα αλλοιωμένα από την πείνα και τα ζωύφια. Όταν τους παρουσιάζονταν ευκαιρία, έκλεβαν και άρπαζαν, ακόμη και διαρρήξεις και εγκλήματα μπορούσαν να κάνουν για μερικές μπουκιές» (Ζάννας, 2002: 183).

Τα περιστατικά αυτά της ανάδυσης των ταπεινών ενστίκτων της αυτοσυντήρησης ήταν συμβατά με την οπισθοδρόμηση της προσωπικότητας. Αντλούσαν από την παραγόμενη αγωνιώδη αίσθηση που γεννά η «κοινότητα της τύχης» και η σαρωτική «μαζικότητα του κινδύνου» στις συνθήκες απογύμνωσης κάθε γνωστού ερείσματος ασφάλειας του πληθυσμού, Σ' αυτό το «γενικό ξεχαρβάλωμα» της ζωής που παρατηρεί και καταγράφει ο Θεοτοκάς ήδη από τους πρώτους μήνες της Κατοχής (Θεοτοκάς, 2011: 262), η ψυχολογία του πλήθους και συγκεκριμένα ο πανικός της βουλιμίας στην οποία ενέδωσαν ακόμα και όσοι είχαν πρόσβαση σε προμήθειες τροφίμων, συνιστούσε αναπόφευκτα μια μορφή ενστικτώδους αντίδρασης. Η αντίδραση αυτή ανατροφοδοτούνταν διαρκώς από τη γενικότερη στάση της αγχώδους αναμονής και του τρόμου απέναντι στον κίνδυνο του θανάτου (Σκούρας κ.ά., 2011:328- 329). Συνοδοιπόρος σ' αυτό το εναγώνιο και ταραχώδες βουλιμικό ταξίδι ήταν το άγχος της ακαθόριστης απειλής, που όπως ήδη σημειώθηκε, συντηρούνταν από τα μέσα τρομοκρατίας των κατακτητών και που όπως εύγλωττα παραθέτει ο Δούνιας στο ημερολόγιό του στις 11/10/1941, αποτελούσε ποικιλοτρόπως το υφάδι της καθημερινότητας των ανθρώπων:

«Σήμερα δεν έγινε διανομή ψωμιού πουθενά στην Αθήνα. Μ' άλλα λόγια σήμερα ο λαός θα κοιμηθεί νηστικός! Έξω από τους φούρνους ατελείωτες ουρές περίμεναν δύο και τρεις ώρες με την ελπίδα να πάρουν λίγο ψωμί. Αλλά τίποτα...Μαύρη απελπισία έχει πιάσει τους ανθρώπους. Πεινούν, και δεν υπάρχει κανείς να φροντίσει γι αυτούς. Στη γωνιά του δρόμου όμως, κάπου εκεί στο γύρω η ύπαρξη του πολυβόλου τους υπενθυμίζει ότι πρέπει να είναι φρόνιμοι. Φρόνιμοι στην εκλογή του θανάτου: να προτιμήσουν δηλαδή τον "φυσικό" θάνατο της ασιτίας, από τον βίαιο που τους περιμένει αν δεν υποταχθούν στη λογική της Νέα Τάξης» (Δούνιας, 1987: 91).

Ο πανικός της βουλιμίας χαρακτηρίζει το πρώτο στάδιο της νόσου, το διεγερτικό, που διακρίνεται από ακατάπαυστη, μανιακή, απελπισμένη πολυκινητικότητα και πολυπραγμοσύνη, με στόχο την αναζήτηση τροφής στα πιο απίθανα μέρη. Πρόκειται για το στάδιο της γενικευμένης ταραχώδους αγωνίας που προκαλεί η αίσθηση του απόλυτου

κενού στην κοιλιά. Κυριαρχεί η απόγνωση, που συντηρεί την ελπίδα της επιβίωσης καθώς διατηρούνται ακόμη οι φιλικόι και οικογενειακοί δεσμοί ((Σκούρας κ.ά., 2011: 330-337). Στο στάδιο αυτό οι κραυγές της πείνας απευθύνονται στην υπό αποδιάρθρωση αλληλεγγύη των συνοδοιπόρων σ' αυτό το μοιραίο ταξίδι. Επιστρατεύονται στην πάλη για την επιβίωση τα τελευταία αποθέματα της ψυχικής και ηθικής ζωής του εαυτού που καθώς καταρρέει, επιχειρεί να εξασφαλίσει το αύριο μέσα από εγκαταλείψεις κοινωνικά διαμορφωμένων αναστολών και επώδυνες συγκαταβάσεις. Μοιραία υποχωρούν σταδιακά οι πρότερες κατακτήσεις της προσωπικότητας (ό.π: 360-364):

«Γύρω από το Αρσάκειο δημιουργήθηκε σιγά σιγά ένα νέο είδος επιχειρήσεως. Μαζί με τους λούστρους, τους μικροπωλητές, και τους συλλέκτες απορριμμάτων, έκαμαν την εμφάνισή τους και κάτι φρέσκα κοριτσόπουλα. Δεν ανταλλάσσουν πολύ ακριβά τα άγουρα φρούτα τους. Ένα καρβέλι ψωμί είναι σήμερα πιο πολύτιμο και απ' αυτό το “κτῆμα ἐς αἰεί παρθένου» (Δούνιας, 1987: 52).

Στο ίδιο πλαίσιο της έκπτωσης των ηθικών φραγμών και κατ' επέκταση της επιστράτευσης κάθε ενστίκτου αυτοσυντήρησης, κινούνται τα εκτεταμένα φαινόμενα της κερδοσκοπικής συναλλαγής στη μαύρη αγορά όλων ανεξαιρέτως των κοινωνικών τάξεων και επαγγελμάτων, των υπεξαιρέσεων, της αλητείας κυρίως των παιδιών, της επαιτείας, των ληστειών και των φονικών που παρουσιάστηκαν εκείνο τον τραγικό χειμώνα στην Αθήνα (Σκούρας κ.ά., 2011: 326-358). Η ψυχοπαθολογία της πείνας στο πρώτο αυτό στάδιο διακρίνεται από την υπερευαισθησία των λειτουργιών της προσοχής, της αντίληψης, της μνήμης, που απαιτούνται για την προσαρμογή στις ακραίες και διαρκώς μεταβαλλόμενες συνθήκες του λιμού. Η παρορμητική ώθηση στην επιβίωση απελευθερώνει τάσεις βιολογικές, που προϋπάρχουν ναρκωμένες στις φλοιώδεις περιοχές του εγκεφάλου, στον «διακόπτη της συνείδησης». Εμφανίζονται παρορμήσεις, ονειρισμοί, ακατάσχετη βουλιμία στο έδαφος της σταδιακής υποχώρησης των ανώτερων ψυχικών λειτουργιών και της εγκατάστασης μιας επιθετικά ενστικτώδους βιολογικής ύπαρξης (ό.π: 357, 360-366). Το λιπόσαρκο, σκελετωμένο πρόσωπο των ανθρώπων με τα βαθουλωμένα μάτια μαρτυρά την απελπισμένη αγωνία, και την απόγνωση που γεννά ο φόβος του επικείμενου, μοιραία ίσως και αναπόδραστου θανάτου, την περίοδο της αυξημένης θνησιμότητας στην καρδιά του λιμού από τον Δεκέμβριο 1941 έως τα μέσα

του Ιανουαρίου 1942. Τότε ο αριθμός των θυμάτων υπολογίζεται, όπως σημειώθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, σε 300 απώλειες ημερησίως (Χανδρινός, 2018: 212-215).

Πρόκειται για την περίοδο της κατακόρυφης αύξησης των πειναλέων, των εξαθλιωμένων ανθρώπινων υπάρξεων με τη στυγνή αδιάφορη έκφραση, το απλανές βλέμμα προσηλωμένο στο κενό και την άμβλυνση του αισθήματος της αηδίας που συνοδεύει την κατανάλωση οτιδήποτε καταπόσιμου και όχι απλά βρώσιμου (Σκούρας κ.ά., 2011: 351):

«Περπατώ στην λεωφόρο Αμαλίας, απέναντι από την πύλη Αδριανού και είναι κόσμος μαζεμένος. Και είναι ένας άνθρωπος πεσμένος κάτω και τον κοιτάνε. Και ακούω να του λένε: “όχι ρε από κει, απ’ το άλλο ρε”. Και σκύβω κι εγώ. Ήτανε ένας άνθρωπος που του είχανε πετάξει ανάμεσα στα πόδια του μακαρόνια. Αλλά αυτός είχε τρελαθεί πια από την πείνα κι έτρωγε το χώμα...» (Χατζημηγάλη, 2002: 211).

Στο δεύτερο αυτό στάδιο της ψυχοπαθολογίας της πείνας, του ψυχικού ακρωτηριασμού που συνοδεύει την υποχώρηση της ανθρώπινης ζωής σε απλή βιολογική ύπαρξη, τα περιστατικά της εμεσματοφαγίας, της κοπροφαγίας, του καννιβαλισμού, της κατανάλωσης κάθε είδους απορριμάτων στην καθημερινότητα της Αθήνας, επεξέτειναν την αγωνιώδη αίσθηση της μαζικότητας του κινδύνου και κατ’ επέκταση την επιδημία του πανικού της βουλιμίας στους κατοίκους της πόλης. Ο θάνατος που καθρεφτίζεται στα «λιπόσαρκα και οιδηματώδη ράκη» του σταδίου της ψυχικής, ηθικής, σωματικής κατάπτωσης του εαυτού γιγαντώνει την αίσθηση του τρόμου. Συνάμα εξοικειώνει τους λιμοκτονούντες με πρωτόγνωρα συναισθήματα μιας παγερής αδιαφορίας απέναντι στην τραγική μοίρα των θυμάτων της πείνας (Σκούρας κ.ά., 2011: 348). Ενδεικτική αυτού του συναισθηματικού κυνισμού, που κρύβει τον τρόπο για το αναπόφευκτο τέλος, είναι η απόκρυψη του θανάτου συγγενικών προσώπων με στόχο τη χρήση του δελτίου διανομής τροφίμων, ο ενταφιασμός στη θάλασσα ή σε χωματερές γύρω από τους συνοικισμούς, η αποκτήνωση στη θέα των πτωμάτων, που καθημερινώς στοιβάζονται σε αυτοσχέδια κάρτα περισυλλογής:

«...κάθε πρωί ανοίγοντας το παράθυρο βλέπαμε σωριασμένους ανθρώπους κάθε ηλικίας που τη νύχτα τους είχε βρει ο θάνατος από την πείνα. Τους μάζευαν με πρόχειρα καροτσάκια που είχαν κατασκευαστεί με σανίδες οικοδομών και ρόδες από παιδικά καρότσια. Τους έθαβαν στο αλσάκι κοντά στον Αγ. Νικόλαο» (Καλαμπούση, 2002: 211).

Στο πλαίσιο αυτής της βίαιης κατάδυσης του εαυτού στα θεμέλια ενός βιολογικά ενστικτώδους ψυχισμού εντάσσεται και μια γενικότερη εχθρική διάθεση, που εκδήλωσε σημαντικό μέρος του πληθυσμού της Αθήνας την περίοδο κορύφωσης του λιμού. Η διάθεση αυτή αντλούσε από τα συναισθήματα της δυσφορίας, της έξαψης, της γκρίνιας, που πυροδότησαν οι οργανικές διαταραχές της παρατεταμένης ασιτίας. Η ανατροπή της φυσιολογίας των περιοχών του εγκεφάλου που συνδέονται με τις γνωστικές λειτουργίες του εαυτού, οδήγησε στη δυσλειτουργία της συνείδησης (Σκούρα, κ.α, 2011: 355, 373). Οι απωθημένες τάσεις του ψυχισμού που ήρθαν στην επιφάνεια, δεν άργησαν να εξελιχθούν σε ακραία επιθετικές συμπεριφορές παρανοϊκού περιεχομένου, σπέρνοντας διχόνοια, μίσση και αντιθέσεις στους λιμοκτονούντες προς όφελος της πλήρους υποταγής στη «Νέα Τάξη» των κατακτητών:

«Σήμερα πήγα ως την Κοκκινιά πεζή για να προμηθευτώ λίγο σιτάρι.....Σε κάποια αγορά για πρώτη φορά είδα μάζες ανθρώπων ερειπίων. Ντυμένοι σε κουρέλια με πρόσωπα χλωμά, περισσότερο πεθαμένοι παρά ζωντανοί, σέρναν οι δυστυχισμένοι αυτοί άνθρωποι τα βήματά τους εδώ κι εκεί άσκοπα γυρεύοντας κάποια τροφή σαν τα πεινασμένα ζώα.....Στην απελπισία τους το μίσος τους στρέφεται ενάντια σε κάθε άτομο χορτάτο. Έχουν κηρύξει πόλεμο των “απόρων” εναντίον των ευπόρων. Οι “εύποροι” είναι εκείνοι που έχουν έστω και τόσο λίγο παραπάνω απ’ αυτούς..»(Δούνιας, 1987: 128).

«Ένα κομμάτι της ύπαρξής μας κατοικεί στην ψυχή των υπάρξεων που μας περιβάλλουν...» (Levi, P, 2007: 207)

Κεφάλαιο έκτο

Οδύνη και αντίσταση στη “Νέα Τάξη”

Το σχέδιο της πλήρους αποσύνθεσης των δεσμών της κοινότητας, ο εθνικός αλληλοσπαραγμός στον οποίο απέβλεπαν οι δυνάμεις Κατοχής δεν επιτεύχθη. Ο λιμός στην Αθήνα το χειμώνα 1941-42 και συγκεκριμένα ο καθημερινός, σκληρός αγώνας για την επιβίωση άνοιξε το δρόμο της αντίστασης στην ανθρώπινη εξαθλίωση. Τον καιρό εκείνο επιχειρήθηκε μια γιγάντια προσπάθεια ψυχικής ανασυγκρότησης. Τα ερείσματά της εντοπίζονται, σύμφωνα με τους μελετητές της ψυχολογίας της Κατοχής, στις δυνάμεις ανασύνταξης του εαυτού, που εξαπέλυσαν τα συναισθήματα της αγανάκτησης και της οργής απέναντι στην αδικία. Η «ευαισθησία» μπροστά στη βία» του ταπεινωτικού θανάτου και η οδύνη μπροστά στη ρημαγμένη από την πείνα τρωτότητα της ανθρώπινης ζωής (Σκούρας κ.ά.,1991: 19) αποτέλεσαν τα κίνητρα της συλλογικής κινητοποίησης των λιμοκτονούντων. Πρόκειται μεταξύ των κραυγών της πείνας και για τα «φαγωμένα και παραμορφωμένα πρόσωπα» των πεθαμένων παιδιών σύμφωνα με τον Ροζέ Μιλλιέξ, όπως τον παραθέτει ο Mazower (Mazower, 1994: 69). Έχοντας «απωλέσει κάθε ανθρώπινο ίχνος», τα πρόσωπα αυτά μαρτυρούν τα ίχνη της αγωνίας και του φόβου, που γέννησε η εγκατάλειψη στον κλοιό αποστράγγισης του ανθρώπινου της ύπαρξης και εγκαλούν στην αποκατάσταση μιας ηθικής που προσωρινώς συνετρίβη (ό.π).

Την περίοδο της αυξημένης θνησιμότητας, το αίτημα του Σικελιανού για «μιαν οργανική, και βιώσιμη εθνική και κοινωνική συγκρότηση» με καταβολές στην ηθική της Χριστιανοσύνης (Mazower, 1994: 121) αναφέρεται στα φαινόμενα του δωσιλογισμού, της συνεργασίας με τους κατακτητές και της αθέμιτης κερδοσκοπίας. Η ηθική που επικαλείται ο Σικελιανός, μοιάζει να συνομιλεί με την ηθική της μη βίας του Λεβινάς, όπως τον παραθέτει η Μπάτλερ (2009). Η ηθική της μη βίας αντλεί τη δύναμη και την αποτελεσματικότητα των δεσμών συνοχής της κοινότητας, όπου παραπέμπει, από τη βιβλική εντολή «ου φονεύσεις». Η εντολή αυτή αποτελεί την καταστατική συνθήκη του προσώπου για τον Λεβινάς. Συγκροτείται, καθώς ο άλλος καθρεφτίζεται στη σκιά του θανάτου. Απευθύνει έκκληση στον εαυτό, να αφουγκραστεί την ευαλωτότητά του και να

μην γίνει συνεργός στο έγκλημα της εξόντωσής του εγκαταλείποντάς τον στον τρόπο μιας πορείας μοναχικής δίχως γυρισμό (Μπάτλερ, 2009: 206-208). Πρόκειται για τις βάνουσες φωνές της πείνας στην Αθήνα στην καρδιά του λιμού τον παγωμένο χειμώνα 1941-42, που έμειναν συχνά μετέωρες στο αναπόδραστο της μοίρας τους. Άφησαν ωστόσο ζεστό το χνάρι της εντολής, που προτρέπει τον εαυτό, να διαφυλάξει την οντολογική επισφάλεια του άλλου, ακόμα και όταν έρχεται σε σύγκρουση με το πρωταρχικό συμφέρον-δικαίωμα στην επιβίωση του εαυτού:

«Μια νύχτα-τον πρώτο εκείνο φοβερό χειμώνα του 1942- γυρίζοντας σπίτι βιαστικός, γιατί πλησιάζει να λήξει η ώρα της κυκλοφορίας, από φιλική οικογένεια που μου είχε προσφέρει ένα χορταστικό δείπνο, κοντοστάθηκα στο έρημο πεζοδρόμιο της οδού Βουκουρεστίου, μπροστά απ' τον κινηματογράφο "Παλλάς". Στο πρώτο σκαλί του ήταν ξαπλωμένο ένα κουρελιάρικο, σκελετωμένο παιδάκι. Τουρτούριζε και μουρμούριζε μορφάζοντας με μάτια κλειστά. Σίγουρα ήταν ετοιμοθάνατο από την πείνα. Έβγαλα από την τσέπη μου ένα χάρτινο σακουλάκι με καρυδόψυχα, που μου είχε βάλει στο χέρι, καθώς έφευγα η οικογένεια. Έσκυψα πάνω, του άνοιξα το στόμα απαλά και έχωσα μέσα του μια μπουκιά. Η γλώσσα του αφνιδιασμένη απ' την απροσδόκητη γεύση, έμεινε ασάλευτη μια στιγμή. Σίγουρα θα νόμιζε πως ονειρευόταν. Γρήγορα όμως αισθάνθηκε την απόλαυση. Σε μια φρενίτιδα, τότε, άρχισε να τη μασά σαν λιμασμένο ζωάκι. Κοίταξα το ρολόι μου. Μου έμενε μονάχα ένα τέταρτο για να φτάσω σπίτι μου. Έχωσα το σακουλάκι με την υπόλοιπη καρυδόψυχα στην τσέπη του, για να βεβαιωθεί το πρωί-αν στο μεταξύ δεν είχε ξυλιάσει- πως δεν είχε ονειρευτεί...(Αθανασιάδης, 2002: 225).

Η εντολή «ου φονεύσεις» που γυρεύει εδώ, να διαφυλάξει την εξαθλιωμένη ύπαρξη από το οριστικό τέλος, υποδεικνύει για τον Λεβινάς το έδαφος μιας σφοδρής, βίαιης, ωστόσο παραγωγικής σύγκρουσης. Πρόκειται για τη σύγκρουση που θρέφεται από τη διαρκή και προκλητική για τον εαυτό αναμέτρηση των συναισθημάτων του φόβου απέναντι στην έκθεση, στην αποδοχή της βίας του άλλου και της αγωνίας της άσκησής της στον άλλο. Η αγωνία τροφοδοτείται από τον πειρασμό της εξόντωσης του άλλου, όταν ο εαυτός διαπιστώσει το εύθραυστο και το επισφαλές της ύπαρξής του, που ο άλλος τού απευθύνει. Στην περίπτωση του λιμού της Αθήνας τα εγωιστικά, ενστικτώδη, σκοτεινά ορμέμφυτα του εαυτού αναδύθηκαν, όπως σημειώθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, για να υπερασπιστούν πάση θυσία την επιβίωση, παραβιάζοντας κάθε ηθικό φραγμό εις βάρος πολλές φορές των λιμοκτονούντων ομοεθνών: στο

συσσίτιο της Στοάς Βαρβακείου «ολόκληρο το Δ. Συμβούλιο των κυριών όχι μόνον εσιτίζετο προσωπικώς αλλά και οικογενειακώς. Γνωστές κυρίες της κοινωνίας δικαιολογούσαν για τα σπίτια τους ημερησίως 15-18 μερίδες εκάστη...» (Ζάννας, 2002: 190).

Η αποδοχή της απεύθυνσης του άλλου, η ανταπόκριση δηλαδή του εαυτού στην έκκληση για προστασία και υπεράσπιση της απογυμνωμένης από την πείνα τρωτότητας, αναστέλλει την πρωταρχική «παρόρμηση του φόνου» (Μπάτλερ, 2009: 206-208). Ειδικότερα για την περίπτωση του λιμού συγκροτεί αναχώματα αυτοσυγκράτησης και περιορισμού της ενστικτώδους ζωής και των επιθετικών ορμώμεντων, που αποκάλυψε η παρατεταμένη πείνα. Δημιούργησε αναχώματα στη στρατηγική απο-ανθρωποποίησης του πληθυσμού, που επιχείρησαν οι κατακτητές στο πλαίσιο της ναζιστικής ιεράρχησης της ζωής. Στον πυρήνα της αποδοχής αυτής της απεύθυνσης που αμφισβητεί και που πρακτικά αναστέλλει την επικυριαρχία του δικαιώματος του εαυτού στην επιβίωση εις βάρος του άλλου, ο άλλος συνιστά για τον Λεβινάς το εχέγγυο του νοήματος της ύπαρξης του εαυτού στον κόσμο όπου «δεν μπορεί να επιβιώσει μόνος του» (ό.π: 2009: 207). Συνιστά με άλλα λόγια τον έτερο και απαραίτητο πόλο συγκρότησης των ισχυρών συναισθηματικών δεσμών της κοινότητας, του «οργανωμένου πλήθους» δηλαδή που δημιουργείται γύρω από την προάσπιση μιας κοινής ιδέας, ενός «κοινού αντικειμένου» (Σκούρας κ.ά., 2011: 188). Η κοινή ιδέα αντικαθιστά το ιδανικό εγώ των εμπλεκόμενων και εμφυσά μια αίσθηση πρόσδεσης του εαυτού στο παρόν και μια αίσθηση συνέχειας του εαυτού στο ιστορικό γίνεσθαι. Η αίσθηση της συνέχειας βοήθησε στον προσανατολισμό της δράσης των υποκειμένων, στο πλαίσιο της οδυνηρής «ασύλληπτης καταχνιάς» που παρήγαγε, όπως είδαμε, το «εξακολουθητικό, αόριστο και διάχυτο άγχος» του άγνωστου στην Κατοχή (ό.π: 124). Πιο συγκεκριμένα η ιδεολογία της ομάδας, οι κοινοί πόθοι που ένωσαν τους ανθρώπους γύρω από τον κοινό σκοπό της επιβίωσης, πήραν τη θέση του κοινωνικού υπερεγώ. Αντικατέστησαν στις συνειδήσεις τους το σύνολο της κοινωνίας, που βρέθηκε τότε σε πλήρη αποδιάρθρωση. Αποκατέστησαν την αίσθηση της ματαίωσης των κόπων του λαού, της προδοσίας και της εγκατάλειψής του από την επίσημη πολιτική ηγεσία, που ήταν ιδιαίτερα έντονη τις πρώτες ημέρες της Κατοχής στην Αθήνα (Μαργαρίτης, 1993: 52). Το συναισθηματικό αποτέλεσμα αυτής της «γνωστικής στρατηγικής πλήρωσης», της πρακτικής δηλαδή που διεκδικεί να παράγει, και να επιβάλει την ιδιαίτερη οπτική-αντίληψη της ομάδας για το

νόημα του κοινωνικού κόσμου⁴⁶ (Bourdieu, 1999: 340-342), είναι η αίσθηση μιας απεριόριστης δύναμης. Η αίσθηση αυτή εμπνέει και στηρίζει αποφασιστικά ακόμα και τη μεμονωμένη δράση των ατόμων στο όνομα της ομάδας (Σκούρας κ.ά., 2011: 188), στο όνομα δηλαδή του κοινού σκοπού που την συγκροτεί επανενδύοντας με νόημα τις μέχρι πρότινες σπαταλημένες και αδικοχαμένες από την πείνα και την τρομοκρατία ζωές των ανθρώπων. Η δύναμη της ιδεολογίας της ομάδας εμπνέει και υποστηρίζει το άτομο ακόμα και όταν βρεθεί μόνο του στον κλοιό της τυρρανικής αγωνιώδους αναμονής ενός σκοτεινού και αβέβαιου κινδύνου που επιμελήθηκαν, όπως ειπώθηκε, με κάθε τρόπο οι κατακτητές. Η συνθήκη αυτή αποτελεί για τους μελετητές της ψυχοπαθολογίας του λιμού στην Αθήνα το σημείο ανάκαμψης του εξαθλιωμένου από την πείνα και την τρομοκρατία ψυχισμού. Αποτελεί την αφορμή ανασύνταξης της προσωπικότητας, στο έδαφος του σταθερού στηρίγματος που προσέφερε ο αγώνας για τον κοινό σκοπό της επιβίωσης, και συνεπώς της άρνησης στη ναζιστική κοσμοθεωρία. Υπ' αυτούς τους όρους μπόρεσε να ελεγχθεί η αποσυνθετική για την προσωπικότητα δράση της ενστικτώδους ζωής, που αναδύθηκε ως συνέπεια του λιμού. Το συναισθηματικό πλεόνασμα «εκφορτίστηκε» και «προσηλώθηκε» σ' ένα στόχο. Το άτομο απέκτησε σταθερό προσανατολισμό και κατόρθωσε, ν' αντισταθεί στο τυρρανικό συναίσθημα της ανημπόριας απέναντι σε μια απρόβλεπτη μα αναπόφευκτη απειλή, που παραμόνευε την καθημερινότητα των ανθρώπων (ό.π: 124, 207).

Όλα ξεκίνησαν από τις πρωτοβουλίες της βάσης για την επιβίωση,⁴⁷ που έβαλαν το αποφασιστικό ανάχωμα στην πορεία οπισθοδρόμησης της προσωπικότητας. Η «επανεκκίνησή» της συντελούνταν στο πλαίσιο μιας συνειδητοποιημένης, βουλευτικής στάσης κυριαρχίας στα προβλήματά της. Αν και περιοριζόταν από τις σκληρές συνθήκες του περιβάλλοντος, κατόρθωνε ωστόσο να προσαρμόζεται, χωρίς να υποκύπτει στη νοσηρότητα του αγχογόνου άγνωστου. Καθοριστική προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η «αναλαμπή της βεβαιότητας για την ανθρώπινη μοίρα» (Σκούρας κ.ά.,: 188), που προσέφεραν οι μικρές ωστόσο σταθερά επαναλαμβανόμενες επιτυχίες των παράνομων

⁴⁶ Η οπτική αυτή είναι αντιπροσωπευτική των κοινών πόθων των μελών της ομάδας.

⁴⁷ Χάρη στην οργάνωση και στον συντονισμό εξωθεσμικών μηχανισμών διακινήθηκαν στη μαύρη αγορά 10.000 τόνοι τροφίμων μηνιαίως, που αντιστοιχούσαν σε 200-250 γραμμάρια ανά κάτοικο την ημέρα (Μαργαρίτης, 1993: 90).

μηχανισμών διακίνησης τροφίμων. Έτσι ανανεωνόταν και η δέσμευση της δράσης στον κοινό αγώνα της επιβίωσης στο πλαίσιο της αποκατάστασης και υπεράσπισης των απωλεσθέντων ή επί κινδύνω ηθικών αξιών. Η δύναμη αυτή της αντίστασης στην αποδιάθρωση του εαυτού και στον αφανισμό του ανθρώπινου άντλησε από την ενσυναισθητική κατανόηση, ακρόαση της παραγόμενης αγωνίας ενώπιον της επισφάλειας στο πλαίσιο της βίαιης κλιμάκωσης του λιμού. Η συγκίνηση ενώπιον των κραυγών της αγωνίας και όχι η επέκταση της κατανόησης της επισφάλειας του εαυτού στην κατανόηση της τρωτότητας του άλλου, μοιάζει ν' αποτέλεσε την προϋπόθεση της δράσης για την αποκατάσταση της συντετριμμένης ηθικής μέσα από «πρωτόφαντες μορφές αυτοβοήθειας» (Mazower, 1994: 134). Επρόκειτο για δράσεις που παραγκώνιζαν την προτεραιότητα του εαυτού και αμφισβητούσαν το πρωταρχικό του δικαίωμα στην ύπαρξη:

«Σήμερα το βράδυ, ήλθε στη γραμματεία της Λογίας –της ιεραποστολικής προσπάθειας του Συλλόγου Απόστολος Παύλος- πολύ ανήσυχη μια επισκέπτρια. Τα τρία παιδάκια ενός γνωστού μας δημοσίου υπαλλήλου, έχουν προσβληθεί από αβιταμίνωση και κινδυνεύουν. Στο ταμείο και την αποθήκη δεν υπάρχει τίποτα. Ο εκπρόσωπος της επιτροπής της είπε τότε με μια αβέβαιη ελπίδα: “ξαναπεράστε αύριο, να ιδούμε τι μπορεί να γίνει”. Την άλλη μέρα πρωί πρωί μπαίνει στο γραφείο της Λογίας ένας συνταξιούχος ηλικιωμένος στρατηγός. Άλλοτε ευτραφής, κολυμπάει στο κοστούμι του που κρέμεται πάνω του σας άδειο σακί. Ο επισκέπτης ακουμπάει πάνω στο γραφείο δύο σακουλάκια με χωριάτικο τραχανά και χυλοπίτες. Ήταν η “μερίδα της αγάπης” που ξεχώρισε από ένα δώρο που του έστειλε συμπατριώτης και παλιός στρατιώτης του.. Όταν ξαναήλθε η επισκέπτρια, πήρε χαρούμενη τα σακουλάκια που την περίμεναν για τα τρία παιδιά. Δεν υπήρχε καλύτερο και σπανιότερο φάρμακο για την περίπτωσή τους» (Σταμάτης, 2002: 175).

Η ανταπόκριση του εαυτού στην οδύνη της ανυπεράσπιστης ευαλωτότητας του άλλου, που πρακτικά οδήγησε στην εξωθεσμική κινητοποίηση των πολιτών με στόχο την επιβίωση, αποτελεί για τον Λεβινάς την ιδρυτική συνθήκη της ειρήνης και για την Butler στοιχείο συγκρότησης μιας κοινότητας ουμανιστικής. Εκεί το ευάλωτο και το τρωτό δεν θα αποτελούν προνόμιο κυριαρχίας και δεν θα προάγουν πολιτικές, νοοτροπίες και πρακτικές διάκρισης σε ζωές αξίες ή ανάξιες να βιωθούν, σε ζωές υπολογίσιμες ή αναλώσιμες.

Οι πρακτικές αυτές της βίαιης απογύμνωσης ή προάσπισης της έμβιας τρωτότητας βρέθηκαν, όπως παρουσιάστηκε αναλυτικά σε προηγούμενο κεφάλαιο, το χειμώνα 1941-1942 στο επίκεντρο των πολιτικών μιας στρατηγικής διαχείρισης της θνητότητας από τις δυνάμεις του Άξονα, τους Συμμάχους, την εξόριστη και την κατοχική ελληνική κυβέρνηση, τα οικονομικά κυρίαρχα στρώματα της πόλης, τους πολίτες. Πρόκειται για πολιτικές που αντλούσαν από τις ιδεολογίες του φιλελευθερισμού, του φασισμού και του κομμουνισμού και που συγκρούστηκαν, δια των ανταγωνιστικών πρακτικών που ενέπνευσαν, το μεγαλύτερο μέρος του 20^{ου} αιώνα στο Ευρωπαϊκό έδαφος επενεργώντας κάθε φορά στους υφιστάμενους θεσμούς (Mazower, 2013). Ως προς τους πολίτες, ο αγώνας για την επιβίωση και η συνεπαγόμενη αντίσταση στην ιδεολογία της «Νέας Τάξης» διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τον Μαργαρίτη από τις «κληρονομίες» του πρόσφατου παρελθόντος. Το μεταξικό καθεστώς και ο εξάμηνος ελληνοϊταλικός πόλεμος εισήγαγαν πρωτόγνωρες πρακτικές και νοοτροπίες (Μαργαρίτης, 1993: 40-57). Πιο συγκεκριμένα, η μεταξική περίοδος κληροδότησε στην Κατοχή την εμπειρία της υπαγωγής των ανθρώπων σε μια πολιτική αρχή μέσω της ιεραρχημένης και πειθαρχημένης οργάνωσής τους σ' ένα εννιαίο εθνικό μόρφωμα. Οι θεσμοί που αναπτύχθηκαν κατά τη διάρκεια της μεταξικής περιόδου στο πλαίσιο της πρόσδεσης της ζωής στους μηχανισμούς ενός συγκεντρωτικού κράτους και στους όρους μιας κεντρικά κατευθυνόμενης οικονομίας, εξοικείωσαν τους ανθρώπους με την ιδέα του «κοινωνικού ελέγχου». Τους εξοικείωσαν με πρακτικές ένταξης σ' ένα συγκεκριμένο τύπο κοινωνικής και οικονομικής τάξης, που διέπεται και ρυθμίζεται από συγκεκριμένους όρους και κανόνες διαβίωσης (Βιδάλη, 2012: 151-153). Σχολεία, νοσοκομεία, θεσμοί επιχορήγησης ή δανεισμού όπως η αγροτική τράπεζα, εγχειοβελτιωτικά έργα και έργα υποδομής, φορολογικά συστήματα αποτέλεσαν εργαλεία ομοιογενοποίησης ενός πολιτισμικά πολύμορφου πληθυσμού. Το κράτος αναδείχθηκε μέσω αυτών σε αναγκαίο όμως «γενναιόδωρο συνέταιρο», που εξασφάλιζε την αφομοίωση των πολιτών μέσω της εξάρτησής τους από την κρατική πρόνοια και από τον κρατικό προϋπολογισμό (Μαργαρίτης, 1993: 32-34). Προς αυτή τη κατεύθυνση συνέβαλλαν επιπλέον μορφές συλλογικότητας όπως οι συνεταιρισμοί και οι υποχρεωτικές πολιτικές οργανώσεις της νεολαίας του Μεταξά, που μύησαν τους ανθρώπους στον βολонταρισμό και στην ιδέα

της στρατηγικής επιδίωξης ενός «κεντρικά καθοριζόμενου στόχου» προς όφελος της κοινότητας των πολλών (ό.π). Η ιδέα αυτή επενδύθηκε στην πράξη από την επιστράτευση του συνόλου της ελληνικής κοινωνίας, που σήμανε ο ελληνοϊταλικός πόλεμος. Η πρωτόγνωρη για τα δεδομένα μιας φτωχής, αγροτικής χώρας μαζική κινητοποίηση ευνόησε τις προσπάθειες συντονισμού της δράσης των ανθρώπων. Η συνεργασία, η πρωτοβουλία, η ανάληψη της ευθύνης του εαυτού, γεννήθηκαν από την ανάγκη στα μετόπισθεν του μετώπου, όπου η έλλειψη σε εργατικά χέρια εξαιτίας της επιστράτευσης των ανδρών έβγαλε υποχρεωτικά από το κοινωνικό περιθώριο γυναίκες και νεολαία (ό.π: 34-37). Γεννήθηκαν και από την ανάγκη της επιβίωσης σε εξαιρετικά δύσβατες περιοχές στο μέτωπο, όπου καλλιεργήθηκε η περιφρονητική απείθεια στον εχθρό μα και στην πολιτική και στρατιωτική ηγεσία του τόπου⁴⁸. Η αίσθηση της κοινής ανθρώπινης μοίρας, η αποκάλυψη της γνώσης για το αναπόφευκτο του τέλους της ζωής σφυρηλάτησαν ισχυρούς δεσμούς συντροφικότητας. Η αθόρυβη διαδικασία ενοποίησης του λαού γύρω από ένα κοινό σκοπό-πόθο, μπολιάστηκε επιπλέον από την αίσθηση της προδοσίας⁴⁹ της πολιτικής ηγεσίας του τόπου και της χρεοκοπίας του συγκεντρωτικού κράτους, που απέτυχε να εξασφαλίσει την επιβίωση των ανθρώπων του (ό.π:40-57). Ενδεικτική των ριζοσπαστικών για την εποχή ανακατατάξεων που εγκαινίασε η συνθήκη του πολέμου είναι η καταχώρηση του Θεοτοκά στο ημερολόγιό του στις 10 Νοεμβρίου 1940:

«αισθάνομαι ότι συντελείται τīs μέρες αυτές ή όριστική ένότητα τῶν παλαιοελλαδιτῶν, τῶν νεοελλαδιτῶν καί τῶν προσφύγων. Τί χώρισε ὡς σήμερα αὐτοῦς τούς πληθυσμούς καί δημιούργησε τόσο συχνά ἀνάμεσά τους μιά ἀτμόσφαιρα δυσπιστίας καί ἀκαταληψίας; Τό διαφορετικό τους παρελθόν, οἱ διαφορετικές τους παραδόσεις. Ἀπό σήμερα αὐτοί οἱ πληθυσμοί ἀποκτοῦν ἕνα κοινό μεγάλο παρελθόν, μιά παράδοση ἐνιαία: τήν παράδοση του Ἑλληνοϊταλικού πολέμου τοῦ 1940. Τό τί τους χώρισε ἄλλοτε θ' ἀρχίσει τώρα νά ξεχνιέται καί θά ἐπικρατήσει στήν ὁμαδική τούς συνείδηση ή ἀνάμνηση του νέου μεγάλου ιστορικού γεγονότος πού τό ἔζησαν

⁴⁸ Η μορφολογία του εδάφους οδήγησε στον κατακερματισμό του ελληνικού στρατού σε πολυάριθμες μικρές ομάδες εξαρτώμενες από τον αυτοσχεδιασμό και τις φιλικές σχέσεις μεταξύ των στρατιωτών (Μαργαρίτης, 1993: 46-50).

⁴⁹ Σύμφωνα με τον Μαργαρίτη η αίσθηση της εγκατάλειψης του λαού δεν αφορά μόνο στη συνθηκολόγηση αλλά και στις συνθήκες του πολέμου στο μέτωπο τόσο ως προς τις καθυστερήσεις στον εφοδιασμό όσο και ως προς τις στρατηγικές αποφάσεις της πολιτικής και στρατιωτικής ηγεσίας και τη γενικότερη διαχείριση του πολέμου (Μαργαρίτης, 2013: 50-57).

όλοι μαζί αυθόρμητα σαν ένας άνθρωπος, ή ανάμνηση τού κοινού αίματος πού χύθηκε στά πεδία των μαχών. Τό αίμα στερεώνει την ένωση του έθνους. Ότι δέν μπόρεσαν νά κάνουν σέ είκοσι χρόνια οί πολιτικοί, ή οικονομία, ή παιδεία, οί συγγραφείς, οί δημοσιογράφοι, τό πραγματοποιεί μονομιᾶς ό πόλεμος “πάντων πατήρ”» (Θεοτοκάς, 2014: 192).

Κεφάλαιο έβδομο

Οδύνη και πολιτική Δύναμη της Υπόσχεσης

Οι διεκδικήσεις που έλαβαν χώρα στο έδαφος των εκτεταμένων μορφών αυτοβοήθειας (Mazower, 1994: 134) το χειμώνα 1941-42 στην Αθήνα, αφορούσαν σε πολύ περισσότερα από την απλή βιολογική επιβίωση. Η εμπειρία της πείνας υπήρξε συντριπτική για τα οντολογικά θεμέλια του εαυτού μα και για το ανήκειν στην πολιτική κοινότητα και προπάντων στην κοινότητα των ανθρώπων. Φαίνεται, πώς οι κινητοποιήσεις που ξεκίνησαν από τους ρημαγμένους από το λιμό δρόμους των φτωχών συνοικιών (Χαραλαμπίδης, 2012: 80-86,) με στόχο την επιβίωση, αποσκοπούσαν συνάμα και σε μια συγκλονιστική για την εξαθλιωμένη ύπαρξη διεκδίκηση και επίκληση της δύναμης της υπό αποδιάρθρωσης κοινότητας. Σε αντίθεση με τα φαινόμενα του δωσιλογισμού, της διάκρισης στη διανομή τροφίμων από την κατοχική κυβέρνηση, της κερδοσκοπίας και της αισχροκέρδιας όσων συνεργάστηκαν με τις δυνάμεις Κατοχής⁵⁰, οι πρωτοβουλίες της αλληλέγγυας συμμετοχής στην επιβίωση λειτούργησαν, κατά τη γνώμη μου, με αφορμή τον θάνατο και την παραγόμενη οδύνη ως θύλακες παραγωγής της πολιτικής «Δύναμης». Της Δύναμης που προκύπτει σύμφωνα με την Arendt (2008), όταν οι άνθρωποι «συνέρχονται και δρουν συντονισμένα» (Arendt, 2008: 332). Όταν οι άνθρωποι οργανώνονται ως πλήθος γύρω από μια κοινή ιδέα, παράγονται ισχυροί συναισθηματικοί δεσμοί μεταξύ τους και στην περίπτωση του λιμού της Αθήνας πολιτικές πράξεις αποκατάστασης της πληγωμένης προσωπικότητας και υπεράσπισης της ηθικής ζωής του τόπου με χειροπιαστά για την επιβίωση αποτελέσματα. Το αποκλειστικά ανθρώπινο προνόμιο της πολιτικής ζωής και πράξης προϋποθέτει τη συμβίωση. Στηρίζεται στη διαρκή παρουσία του άλλου (ό.π: 19). Το προνόμιο αυτό

⁵⁰ Ενδεικτικά αναφέρονται οι διατακτικές που εκδίδονταν προς όφελος εκείνων των επαγγελματιών ομάδων που είχαν κύρος και πρόσβαση στα γραφεία επισιτισμού (Χιονίδου, 2011: 137-143), οι άδειες μεταφοράς τροφίμων που δίνονταν αρχικά αποκλειστικά σε οικογενειάρχες και μεγαλέμπορους (Μαργαρίτης, 1993: 124-126) και καθιστούσαν παράνομα τα περισσότερα από τα ταξίδια ανεφοδιασμού στην επαρχία, οι αυξημένες ποσότητες τροφίμων που μοιράζονταν σε δημόσιους υπάλληλους και στις οικογένειές τους, τα σκάνδαλα κερδοσκοπίας και διαφθοράς στελεχών της κυβέρνησης εις βάρος των πιο αδύναμων (Mazower, 1994: 88-90), η καθοριστική συμμετοχή μεγαλοβιομήχανων που συνεργάζονταν με τους κατακτητές στη συγκρότηση και κινητοποίηση του μηχανισμού της μαύρης αγοράς (Θωμαδάκης, 2006: 128), η συμμετοχή τοπικών αρχών στην οικονομική αφαίμαξη των πόρων της χώρας (Χανδρινός, 2018: 175).

εκφράζεται στη φιλοσοφική σκέψη της Arendt με τη δύναμη του οργανωμένου ανθρώπινου πλήθους, που προκύπτει από τη σύμπραξη των ανθρώπων στο δημόσιο χώρο (Arendt, 2008: 272-278). Οι άνθρωποι διεκδικούν και καθιερώνουν έτσι το χώρο της δράσης τους. Κάτι ανάλογο φαίνεται πως συνέβη και στο χώρο της πόλης της Αθήνας, όπου το χειμώνα 1941-42 η συμπυκνωμένη εξουσία του θανάτου που εξαπέλυσε η πείνα, διασκόρπισε και απομόνωσε τον πρώτο καιρό τους ανθρώπους πληγώνοντας μερικές φορές ανεπανόρθωτα την εικόνα του εαυτού μπροστά στο επείγον της επιβίωσης. Πρόκειται για τη δύναμη της «υπόσχεσης» σε μια κοινή ιδέα που καθιερώνει, ανανεώνει, θρέφει και αποκαθιστά τους δεσμούς συγκρότησης των ανθρώπινων ομάδων. Ανατρέπει έτσι κάθε περιορισμό και δημιουργεί νέες πραγματικότητες (ό.π: 261-278), νέες εκδοχές του παρόντος μα και του μέλλοντος. Προς αυτή την κατεύθυνση λειτουργούν οι «νησίδες προβλεψιμότητας», που υψώνονται στον διεκδικούμενο χώρο, ως αγκυροβόλια ασφάλειας και σταθερότητας μπροστά σ' ένα άγνωστο όμως ζωντά διεκδικούμενο μέλλον, όταν οι άνθρωποι «συνέρχονται και ενεργούν συντονισμένα» σύμφωνα με την Arendt (ό.π: 332-334). Υπ' αυτούς τους όρους, η δύναμη της αμοιβαίας συμφωνίας στον αγώνα της επιβίωσης και κατά συνέπεια της άρθρωσης του λόγου της άρνησης στο ναζιστικό όραμα, μοιάζει να έδωσε στους ανθρώπους το αναγκαίο ηθικό και ψυχολογικό στήριγμα για ν' απεγκλωβιστούν από τη μέγγενη του κλίματος της εκτεταμένης αβεβαιότητας και της αγχώδους αγωνίας στην Κατοχή. Μπόρεσαν έτσι ν' ανοίξουν τον ορίζοντα της προσωπικότητας, να τολμήσουν να οραματιστούν και να διαγράψουν στη πράξη μια διαφορετική από την επιβαλλόμενη πορεία, όπως εξάλλου σημειώνουν και οι μελέτες της εποχής.

Η δύναμη της υπόσχεσης που κρατά ως συνδετικό κρίκο τον ένα κοντά στον άλλο εμπεριέχει για την Arendt (Arendt: 2008) τη δυνατότητα επανεκκίνησης της ανθρώπινης πράξης. Η βούληση για κυριαρχία της ζωής που γεννιέται έτσι, εμποδίζει την παραλυτική αίσθηση της προσωρινότητας, που έσπειρε η ρουτίνα του θανάτου στον λιμό της Αθήνας. Η αίσθηση της ασφάλειας απέναντι στην απορρύθμιση της ζωής ως αποτέλεσμα της σύμπραξης, της αμοιβαίας υπόσχεσης γύρω από τον κοινό σκοπό της επιβίωσης (Μαργαρίτης, 1993: 101), αποτέλεσε την εγγυητική δύναμη της αποτελεσματικότητας των παράνομων μηχανισμών, που σταδιακά εξαπλώθηκαν στο

έδαφος της «πελώριας» ανθρώπινης κινητικότητας στην Αθήνα υπό την οργανωτική δράση του Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ό.π: 191). Κύριος εκφραστής της ιδεολογίας και της πολιτικής του Κομμουνιστικού Κόμματος το ΕΑΜ αναπτύχθηκε γρήγορα σ' ένα μεγάλο μαζικό κίνημα εθνικής και κοινωνικής απελευθέρωσης. Το έδαφος της εκτεταμένης αποδοχής που γνώρισε από τον λαό, είχε προετοιμαστεί ήδη από τη μεταξική περίοδο. Τότε το σχέδιο του εξοστρακισμού του «κομμουνιστικού κινδύνου» από την κοινότητα μέσα από τις συστηματικές παραβιάσεις των ανθρώπινων ελευθεριών, μοιραία τον αναδείκνυαν σε μοναδικό παράγοντα ανατροπής του αστικού κράτους και της ηγεμονικής εξουσίας των παραδοσιακά κυρίαρχων αστικών κομμάτων (ό.π: 31-3). Χρειάζεται να επισημανθεί, ότι το ΕΑΜ γιγαντώθηκε στο πλαίσιο της σύγκρουσης μεταξύ ΕΣΣΔ και ναζιστικής Γερμανίας και κατ' επέκταση των αντίστοιχων ιδεολογιών για την κυρίαρχη οργανωτική αρχή της κοινωνίας των ανθρώπων στην Ευρώπη. Οι διαστάσεις της δημοτικότητάς του οφείλονταν επιπλέον στη δεσμευτική δύναμη της υπόσχεσης γύρω από ένα αμοιβαία συμφωνημένο σκοπό, που αφορούσε στην κατάφαση της ζωής στο παρόν και στο μέλλον, στη διεκδίκηση της συμπερίληψης των καταδικασμένων σε θάνατο λιμοκτονούντων μεταξύ των ζωντανών ανθρώπων.

Η επίκληση της δυναμικής δύναμης που φαίνεται να προέκυψε από την από κοινού συντονισμένη δράση των ανθρώπων, δεν ήταν εύκολο επίτευγμα για τους πολίτες της Αθήνας και σίγουρα προϋπέθετε παραχωρήσεις και θυσίες ζωτικής σημασίας στο βωμό της υπόσχεσης για ένα κοινό σκοπό. Ίσως τελικά τα φαγωμένα και παραμορφωμένα από τον θάνατο πρόσωπα των θυμάτων του λιμού έχοντας χάσει τη φωνή και το ανθρώπινο ίχνος τους, να μιλούσαν μέσω της απουσίας τους σε μια γλώσσα απόκοσμη όμως εξανθρωπιστική στους επιζώντες, τονίζοντας εμφατικά το τρομοκρατικό καθεστώς διαιτησίας επιβίωσης και θανάτου της ναζιστικής κοσμοθεωρίας και των συνεργατών τους. Τα πρόσωπα αυτά τεκμήρια μιας παραβιασμένης και πληγωμένης τρωτότητας και μιας βουβής όμως συντριπτικά παραγωγικής οδύνης, ίσως να αποτέλεσαν τα σπέρματα αυτής της ηθικής δέσμευσης του εαυτού απέναντι στον άλλο.

Προτρέποντας σε μια σειρά από δράσεις η δέσμευση αυτή αποτέλεσε συγχρόνως μήτρα επένδυσης και πολιτικής διεκδίκησης ενός λαοκρατικού οράματος για την ανθρώπινη κοινωνία στο έδαφος της κατεχόμενης Αθήνας και στο παρασκήνιο της σύγκρουσης για το μέλλον της Ευρώπης:

«Ανεξάρτητα από κάθε δογματική άποψη τῶν πραγμάτων, εἶναι σήμερα φανερό ὅτι ἡ μόνη δυνατή λύση τῆς πολύχρονης κοινωνικοπολιτικῆς κρίσης πού μαστίζει τόν κόσμο δέν μπορεῖ νά εἶναι ἄλλη ἀπό τή σοσιαλιστική ὀργάνωση τῆς οἰκονομίας. Ὁ σοσιαλισμός παρουσιάζεται σάν αἴτημα δικαιοσύνης, ἀλλά συνάμα καί πρώτιστα σά μιά ἱστορική ἀνάγκη. Τό σπουδαιότερο ἐπιχείρημά τού εἶναι ὅτι *δέν ὑπάρχει ἄλλη λύση*. Καταλήγω σ' αὐτό συμπέρασμα μέ τήν πείρα τῶν τελευταίων γεγονότων...σήμερα εἶμαι ὑποχρεωμένος νά παραδεχῶ, ἀπέναντι στόν ἑαυτό μου, ὅτι ἔξω ἀπό τή σοσιαλιστική λύση δέ βρῆκα παρά αὐταπάτες, χίμαιρες ἢ τή συνειδητή ὑποκρισία (Θεοτοκάς, 2014: 321).

Βιβλιογραφία

- Αθανασιάδης, Τ. (2002). Δραματικά και αποτροπιαστικά περιστατικά. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 225). Αθήνα: Κέδρος.
- Αθανασίου, Θ. (2018). *Ο λιμός στην Κατοχή και η διεθνής αρωγή. Επισκόπηση των δράσεων αρωγής στην Ελλάδα. Απρίλιος 1941-Δεκέμβριος 1943-Μάρτιος 1944*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Βλασσόπουλος, Γ. (2002). Άγχος...Άγχος...Άγχος. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 115-116). Αθήνα: Κέδρος.
- Βιδάλη, Σ, Κουλούρης, Ν. (2012). *Αποκλίνουσα συμπεριφορά και ποινικό φαινόμενο*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Βόγλης, Π. (2010). *Η Ελληνική κοινωνία στην Κατοχή. 1941-1944*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Δούνιας, Μ. (1987). *Έπειτα από 120 χρόνια ελεύθερης ζωής είμεθα πάλι σκλάβοι. Τό ημερολόγιο Κατοχής του Μίνου Δούνια*. Αθήνα: Εστία.
- Ζάννας, Α. Μια τραγική επίσημη έκθεση. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 182-183). Αθήνα: Κέδρος.
- Ζάννας, Α. (2002). Συσσίτια και σαλταδόροι. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 190). Αθήνα: Κέδρος.
- Θεοτοκάς, Γ. (2014). *Τετράδια ημερολογίου. 1939-1953*. Αθήνα: Εστία.
- Θωμαδάκης, Σ. (2006). Μαύρη αγορά, πληθωρισμός και βία στην οικονομία της Κατεχόμενης Ελλάδας. Στο J.Iatrides (ed.), *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950. Ένα έθνος σε κρίση*. (σ.117-144). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Καζάσογλου, Μ. (2002). Εκπρόσωποι της Νέας Τάξης. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 225). Αθήνα: Κέδρος.

- Καλαμπούση, Α. (2002). Τα μαύρα πουλιά που σκέπασαν τα πάντα. Στο Κ. Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 211-212). Αθήνα: Κέδρος.
- Κοκκώνης, Μ. (2010). *Η καθημερινότητα της Κατοχής 1941-44 μέσα από τεκμήρια της εποχής. Μέρος Ι: Ο αγώνας για την επιβίωση και το οικονομικό πρόβλημα*. Αθήνα: «Ιδέες για Συλλογές».
- Λιάκος, Α. (2019). *Ο Ελληνικός 20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Πόλις.
- Λούκος, Χ. (2007). Η πείνα στην Κατοχή. Στο Χ., Χατζηιωσήφ, Π., Παπαστράτης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή. Αντίσταση 1940-1945*. Γ' τόμος. Μέρος 2ο. (σ. 219-261). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Μαργαρίτης, Γ. (1993). *Από την ήττα στην εξέγερση. Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942*. Αθήνα: Ο Πολίτης.
- Μιχελή, Λ. (2002). Δραματική αλλαγή της ζωής. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 80). Αθήνα: Κέδρος.
- Μπάτλερ, Τ. (2009). *Ευάλωτη ζωή. Οι δυνάμεις της βίας και του πένθους*. (μτφρ. από Μ. Λαλιώτης & Κ. Αθανασίου). Αθήνα: Νήσος. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το 2006).
- Νικολαΐδου, Ε. (2018). *Οι συνταγές της... πείνας. Η ζωή στην Αθήνα την περίοδο της Κατοχής*. Αθήνα: Εκδόσεις ΚΨΜ.
- Ντερριντά, Ζ. (2006). Στο Β. Μπιτσώρης (επιμ.) *Ζακ Ντερριντά. Ζωή, θάνατος, επιβίωση*. (σ. 16). Αθήνα: Νεφέλη.
- Παπαχατζιδάκης, Π. (2002). Η πείνα κάστρα πολεμά και κάστρα παραδίνει. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 220). Αθήνα: Κέδρος.
- Σάμιος, Π. (2019). *Αγοραπωλησίες ακινήτων 1941-1944. Οι «χρυσές ευκαιρίες» της Κατοχής*. Αθήνα: Εταιρεία σύγχρονης ιστορίας.
- Σκούρας, Φ, Χατζηδήμος, Α, Καλούσης, Α, Παπαδημητρίου, Γ, (1991). *Η ψυχοπαθολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους. Νευρώσεις και ψυχονευρώσεις*. Αθήνα: Οδυσσεάς.

- Σταμάτης, Δ. (2002). Ξαναπεράστε αύριο. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 175). Αθήνα: Κέδρος.
- Φέρτης, Η. (2003). *Μνήμες της Κατοχής*. Αθήνα: Ιωλκός.
- Φλάισερ, Χ. (1995). *Στέμματα και Σβάστικα. Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης. 1941-1944*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Χανδρινός, Ι. (2018). *Πόλεις σε πόλεμο 1939-1945. Ευρωπαϊκά αστικά κέντρα υπό Γερμανική Κατοχή*. Αθήνα: Ο μωβ σκίουρος.
- Χαραλαμπίδης, Μ. (2012). *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Χάρης, Π. (2002). Η μεγάλη νύχτα αρχίζει. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 15). Αθήνα: Κέδρος.
- Χατζιωσήφ, Χ. (2007). Η Ελληνική οικονομία πεδίο μάχης και αντίστασης. Στο Χ., Χατζιωσήφ, Π., Παπαστράτης (επιμ.) *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος. Κατοχή. Αντίσταση 1940-1945*. Γ' τόμος. Μέρος 2^ο. (σ.181-217). Αθήνα: Βιβλιόραμα.
- Χατζημιχάλη, Ε. (2002). Η πείνα τρελαίνει. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 211). Αθήνα: Κέδρος.
- Χιονίδου, Β. (2011). *Λιμός και θάνατος στην Κατοχική Ελλάδα 1941-1944*. Αθήνα: Εστία.
- Agamben, G. (2005). *Homo Sacer. Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*. (μτφρ. από Γ. Σταυρακάκης). Αθήνα: Scripta. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1995).
- Arendt, H. (2008). *Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ. (VITA ACTIVA)*. Αθήνα: Εκδόσεις Γνώση. (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1958).
- Archer, L. (2002). Οργανωμένο πλιάτσικο των κατοχικών. Στο Χατζηπατέρας & Μ. Φαφαλιού-Δραγώνα (επιμ.), *Μαρτυρίες 41-44. Η Αθήνα της Κατοχής* (σ. 110). Αθήνα: Κέδρος.

- Bauman, Z. (2008). Θνητότητα, αθανασία και άλλες στρατηγικές ζωής. Στο Δ. Μακρυγιώτη (επιμ.) *Περί θανάτου. Η πολιτική διαχείριση του θανάτου*. (σ. 131-163). Αθήνα: Νήσος.
- Bourdieu, P., 2008. *Γλώσσα και συμβολική εξουσία*. Αθήνα: Ινστιτούτο του βιβλίου-Α. Καρδαμίτσα. (μτφρ: Κ. Καψαμπέλη).
- Levi, P., 2007. *Εάν αυτό είναι ο άνθρωπος*. Αθήνα: Άγρα. (μτφρ: Χ. Σαρλικιώτη). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1947).
- Mazower, M. (1994). *Στην Ελλάδα του Χίτλερ. Η εμπειρία της Κατοχής*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (μτφρ. Κ. Κουρεμένος). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1993).
- Mazower, M. (2013). *Σκοτεινή ήπειρος. Ο Ευρωπαϊκός 20^{ος} αιώνας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια. (μτφρ. Κ. Κουρεμένος). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 1998).
- Traverso, E. (2013). *Οι ρίζες της ναζιστικής βίας. Μια ευρωπαϊκή γενεαλογία*. Αθήνα: Εκδόσεις του εικοστού πρώτου. (μτφρ. Ν. Κούρκουλος). (Το πρωτότυπο έργο εκδόθηκε το έτος 2002).